

POSOF HAVZASI'NDA ORTA ÇAĞ ARKEOLOJİK YÜZEY ARAŞTIRMASI: 2024 SEZONU BULGULARI VE İLK DEĞERLENDİRMELER*

*A Medieval Archaeological Survey in the Posof: Findings and Preliminary Assessments
from the 2024 Season*

İsaf BOZOĞLU BAY**

ÖZET

Türkiye–Gürcistan sınır hattında yer alan Posof, Ardahan iline bağlı küçük bir ilçedir. Anadolu ile Kafkasya arasındaki başlıca geçiş güzergâhlarından biri üzerinde bulunan bu yerleşim, jeostratejik konumu sayesinde, yalnızca ulaşım ağları bakımından değil, siyasal ve kültürel etkileşimlerin kesiştiği bir sınır coğrafyası olarak da önem kazanmıştır. Bu durum Posof Havzası'nda zengin bir kültürel ve tarihsel katmanlaşma oluşmasına zemin hazırlamıştır. Buna karşın, Posof'un kültürel ve tarihî dokusunu bütüncül anlamda inceleyen özgün çalışmalar sınırlı kalmış; ilçedeki kültür varlıkları genellikle Ardahan ili ya da Tao-Klarjeti Bölgesi'ne yönelik araştırmalar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bilimsel anlamda oluşan bu eksikliği gidermek amacıyla, 2024 yılında Posof'ta üç yıl süreli “Orta Çağ Dönemi Arkeolojik Yüzey Araştırması” başlatılmıştır. Bu çalışma, yüzey araştırmasının ilk sezonunda elde edilen bulguları tanıtmayı ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında önce Osmanlı tahrir kayıtları, Gürcü kiliselerine ilişkin tarihî veriler, 19. ve 20. yüzyıl gezgin anlatıları ile modern literatür incelenmiş; ardından Posof'un güneybatı ve güneydoğusundaki on beş köyde altmıştan fazla sahada arazi belgeleme çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Belgelenen kale, kilise, yazıt, tünel, kaya oyma mekân ve devşirme mimari parça gibi bulgular, Posof'ta Orta Çağ boyunca vadileri ve geçitleri denetleyen bir yerleşim- savunma ağının varlığına işaret etmekte; ayrıca yerleşimin Eski Çağ'dan Orta Çağ sonrası Türk-İslam dönemine uzanan bir süreklilik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Posof, Orta Çağ, yüzey araştırması, arkeolojik bulgular, yerleşim sürekliliği.

ABSTRACT

Posof is a district within Ardahan Province, located along the Turkey–Georgia border. The settlement is located on one of the primary transit routes between Anatolia and the Caucasus, a location which has resulted in the settlement gaining significance due to its transportation networks. The settlement is also of significance due to its role as a border region where political and cultural interactions converge, a

*Bu makale, 26-30 Mayıs 2025 tarihleri arasında 45. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nda “2024 Yılı Posof (Ardahan) Orta Çağ Arkeolojik Yüzey Araştırması” başlığı ve 24-27 Eylül 2025 tarihleri arasında 29. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda “Posof Orta Çağ Arkeolojik Yüzey Araştırması: 2024 Yıllı Çalışmaları” başlığı ile sözlü bildiri olarak sunulmuştur. Mevcut çalışmada ise sözlü bildirilerde kısaca aktarılan 2024 bulgularının tüm detayları ile ilk değerlendirilmeleri aktarılmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Ardahan, isafbozoglu@ardahan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9815-6331.

Geliş Tarihi / Received: 14 Nisan 2026
Kabul Tarihi / Accepted: 11 Mayıs 2026
Yayın Tarihi / Published: 31 Mayıs 2026

consequence of its geostrategic location. This situation has laid the groundwork for the formation of a rich cultural and historical layering in the Posof Basin. However, original studies comprehensively examining Posof's cultural and historical fabric have remained limited in scope; cultural assets in the district have generally been evaluated within the framework of research focused on Ardahan Province or the Tao-Klarjeti Region. In order to address this scientific gap, a three-year "Archaeological Survey of the Medieval Period" was initiated in Posof in 2024. The objective of this study is twofold: firstly, to present the findings obtained during the initial season of the surface survey; and secondly, to evaluate these findings. In the course of the research, the following sources were examined: The following sources were consulted for this study: Ottoman cadastral records, historical data on Georgian churches, 19th- and 20th-century travel accounts, and modern literature. Subsequent to this preliminary examination, fieldwork was conducted at over 60 sites across 15 villages in the southwest and southeast of Posof. The documented findings, including castles, churches, inscriptions, tunnels, rock-cut spaces, and reused architectural fragments, indicate the existence of a settlement-defence network that controlled the valleys and passes throughout the Medieval Period in Posof. Furthermore, the settlement has been revealed to exhibit a remarkable continuity spanning from the Ancient Period to the post-Medieval Turkic-Islamic era.

Keywords: Posof, Medieval period, survey, archaeological findings and settlement continuity.

Giriş

Posof, Ardahan'ın kuzeydoğusundaki sınır hattında, Kafkasya'dan Doğu Anadolu ve Karadeniz'e erişim sağlayan geçiş güzergâhı üzerinde yer almaktadır. İlçenin derin vadiler ve doğal geçitlerle şekillenen topografik yapısı, sadece coğrafi bakımdan değil, askerî ve ekonomik açıdan da önem kazanmasını sağlamıştır. İlçenin kapsadığı havzada farklı dönemlere ait yerleşim, savunma yapısı ile dinî mimari örnekleri bir arada bulunmuştur. Ancak Posof'un sahip olduğu kültürel-tarihsel doku, arkeolojik anlamda yeterince incelenmemiş, mevcut veriler ekseriyetle Ardahan ili ya da Tao-Klarjeti Bölgesi'ne yönelik çalışmalar içinde değerlendirilmiştir. Posof'ta Kültür ve Turizm Bakanlığı izniyle Ardahan Üniversitesi adına ilk kez 2024 yılında gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırmasında, bilimsel anlamda oluşan eksikliklerin giderilmesi amaçlanmış, bu doğrultuda Posof Havzası'ndaki yerleşimlerin güncel durumlarının belgelenmesi, bugüne değin belgelenmemiş kültür varlıklarının envanterlenerek bilim dünyasına tanıtılması ve ileriki dönemlerde gerçekleştirilebilecek çalışmalar için bilimsel bir temel oluşturması hedeflenmiştir. Çalışma kapsamında Osmanlı mufassal defterleri, Gürcü kiliselerine ilişkin tarihî kayıtlar, 19. ve 20. yüzyıl gezgin anlatıları ile modern yayınlar taranmış, ardından Posof'un güneybatı ve güneydoğusunda yer alan on beş köyde altmıştan fazla sahada inceleme çalışmaları yürütülmüştür. Tahkimat yapıları, kilise kalıntıları, yazıtlar, mezarlık alanları, tüneller, kaya oyma mekânlar ile devşirme mimari parçalar yerinde incelenmiş; ilgili yapıların konumu, mimari özellikleri ve korunma durumları detaylı bir şekilde belgelenmiştir. Çalışma, Orta Çağ kültür varlıklarına odaklanmakla birlikte, Posof'taki kültür sürekliliğini anlamak adına Eski Çağ ile Orta Çağ sonrası Türk-İslam Dönemi'ne ait veriler de kapsama dâhil edilmiştir. Bu çerçevede çalışma, 2024 sezonunda elde edilen bulgular kapsamında, Posof'un Eski Çağ'dan günümüze uzanan yerleşim ağı, savunma sistemi ve dinsel mimarisine ilişkin tespit edilen verilerini sunulmaktadır².

² Çalışma metninin, dil birliği ve yazım yanlışları açısından incelenmesinde "ChatGPT" yapay zekâ platformundan destek alınmıştır.

Posof Topografyası

Ardahan il merkezine 90 km uzaklıkta yer alan Posof ilçesi, kuzey ve doğuda Gürcistan, batıda Şavşat, güneyde Hanak, güneydoğuda Damal ilçeleriyle komşudur (Kaya, 2004, s. 1, 227; Kaya, 2005, s. 71). İlçenin kapsadığı havza, Posof Çayı (Çaksuyu)³ ve kollarının açtığı derin yarıklarla şekillenmiş yüksek rakımlı, engebeli bir topografyaya sahiptir (Koçman, 1979, s. 56; Kaya, 2004, s. 227). Bu durum havzada, korumaya elverişli yükseltiler ile denetlenebilir vadi tabanlarının oluşmasına vesile olmuştur. Ardahan iline göre daha nemli ve yarı ılıman bir iklim sergileyen havza, Artvin ile benzeşen geniş ormanlarla kaplı bir bitki örtüsü barındırmaktadır (Kaya, 2004, s. 228-229). Bu durum, saha incelemesini kısıtlayan bir unsur olmakla birlikte yerleşimlerin su kaynaklarına yakınlığını ya da doğal savunma hatlarıyla ilişkilerini açıklayan bir özellik olarak yorumlanabilir. Posof'un üzerinde bulunduğu yol güzergahı günümüzde, Kars-Ardahan hattını takip ederek Kafkaslara, Ağrı-Doğubayazıt hattını takip ederek İran'a, Ardahan-Artvin hattını takip ederek Karadeniz'e açılmaktadır. Bu durum da Posof'un ekonomik ve askerî bağlamda Kafkasları Anadolu topraklarına ve Karadeniz'e bağlayan önemli bir konumda yer aldığını; sadece bir sınır coğrafyası değil aynı zamanda kültürel hareketliliğin yoğunlaştığı bir temas bölgesi olarak da değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Tarihsel Çerçeve

Posof'u konu alan özgün arkeolojik çalışmalar sınırlı olduğu için havzanın erken ve Orta dönemlerine ilişkin tarihî süreçler, genellikle Ardahan veya komşu bölgeler üzerinden okunmaktadır. Ardahan'da Paleolitik Dönem' ait kesin veriler henüz tespit edilememiş olmakla birlikte komşu Gürcistan'da Dmanisi (Lordkipanidze vd., 2013, s. 326-331; Lordkipanidze vd., 2023, s. 1-4) ile Kars çevresindeki bazı merkezlerde elde edilen veriler (Kökten, 1943a, s. 601-613; Kökten, 1943b, s. 120; Kökten, 1944, s. 668-673; Kökten, 1945, s. 465-486; Kalmış, 2017, s. 20-21), Ardahan'ın da bu ağ içerisinde yer alabileceğini düşündürmektedir. Araştırmacılar tarafından tartışılmakla birlikte Ardahan'da Neolitik Dönem ile ilişkilendirilen tek merkez Akçakale Adası'dır (Kökten, 1944, s. 659-680; Kökten, 1945, s. 47; Patacı, 2016, s. 14; Arda, 2023, s. 1269). Ardahan'da Orta ve Geç Kalkolitik Dönem ile Tunç Çağı bulguları ise daha yoğundur (Baumgartner, 1996, s. 36; Patacı, 2016, s. 28-95; Kalmış, 2017, s. 29; Ceylan & Ceylan, 2018, s. 43-46, 78-95, 106-117; Patacı, 2019, s. 119-163).

MÖ 1. binde Ardahan ve çevresinde Hurri, Daiaeni ve Urartu etkileşimlerinden söz edilmiş (Baumgartner, 1996, s. 36-38; Belli, 2007, s. 103; Şahin, 2015, s. 294 vd.; Patacı 2015, s. 52; Patacı 2016, s. 14-15; Kalmış, 2017, s. 38-41; Patacı, 2018, s. 17; Samushia, 2020, s. 46, 47); bölgenin Kimmer ve İskit göçlerinde etkin rota üzerinde yer aldığı, dolayısıyla bölgede bu kültürlerle ilişkin verilerin aranması gerektiği dile getirilmiştir (Kalmış, 2017, s. 83). MÖ 1. binin ikinci yarısında Kafkasya'da Pers⁴ ve Makedon

³Posof Çayı, bölgenin en büyük akarsu kaynağı olan Kura Nehri'ni besleyen önemli kollardan biridir. Bu kol, Türkgözü'nden (Posof, Ardahan) Gürcistan sınırını aşarak Ahıska dolaylarında Kura Nehri ile birleşmektedir (Koçman, 1979, s. 181-184.).

⁴ Behistum Anıtı'nda Kafkasya halklarının, Pers imparatorluğunun 18. ve 19. satraplıklarını oluşturduğu bildirilmiş ve bu halklardan alınan vergiler dile getirilmiştir (Baumgartner, 1996, s. 41-42).

hakimiyetinden söz edilmiş olmakla birlikte (Baumgartner, 1996, s. 41-42, 48; Brosset, 2003, s. 22-23; Met'reveli & Jones, 2014, s. 23-24; Bayram, 2014, s. 21; Samushia, 2020, s. 58-59) Ardahan ve Posof çevresinde Orta Çağ tarihî kayıtları dışında bu süreçle bağdaştırılan herhangi bir somut veri henüz yayınlanmamıştır.

Bölgenin Orta Çağ tarihinde adından söz ettiren önemli kültürler, Türk ve Gürcü kültürleridir. Ardahan'ın Erken Hristiyanlık Dönemi'nden itibaren Gürcü Krallığı himayesinde olduğunu belgeleyen tarihî kayıtlar (Met'reveli & Jones, 2014; Dolidze, 1965; Vachnadze, 1975), Posof'taki yoğun Orta Çağ bulgularıyla da uyumludur. Ardahan ve çevresine yönelik en güçlü Türk fetihleri ise Selçuklular tarafından gerçekleştirilmiştir. Selçuklu emiri Ahmet'in 1080 yılında Gürcü Kralı II. Giorgi'yi Kol Kale'sinde mağlup etmesi (Met'reveli & Jones, 2014, s. 171, 192-193; Kırzioğlu, 1992, s. 80; Brosset, 2003, s. 306-308; Kupatadze, 2019, s. 411-412, 415, 431-432; Kupatadze, 2020, s. 236-238; Timuçin, 2021, s. 96-97) Posof'un bölge siyasetindeki etkinliğini ortaya koymaktadır.

Selçukluların ardından bölgede Moğol ve farklı Türk beyliklerinin etkin olduğu gözlenmiş; ancak kalıcı egemenlik, Osmanlı hâkimiyetiyle sağlanmıştır. Osmanlı-Rus Savaşları nedeniyle bölgedeki Türk egemenliği, kısa bir kesintiye uğrasa da 1920'de imzalanan Gümrü Anlaşması ile yeniden tahsis edilmiştir. Alanda belgelenen Orta Çağ ve sonrasına ait Türk-İslam verileri de bu durumu görünür kılmıştır.

Kısaca sunulmaya çalışılan tarihsel çerçeve, Ardahan genelinde Prehistorik dönemler ile Eski Çağ bulgularının bilindiğini, bu karşın Posof'ta arkeolojik bulguların Orta Çağ ve sonrasında yoğunluk gösterdiğini; Orta Çağ'a ait tarihî kayıtların da Posof havzasının kale ve piskoposluk merkezleriyle Orta Çağ siyasetinde etkin olduğunu göz önüne sermiştir. Ardahan genelindeki prehistorik bulgulara karşın Posof'ta erken dönem bulgularının sınırlı oluşu, araştırma kapsamında Eski Çağ bulgularının da incelenmesi gerektiğini; Posof'ta Orta Çağ Türk fetihlerine ilişkin arkeolojik verilerin kısıtlılığı, araştırma açısından bu süreçlerin de sorgulanması gerektiği; Osmanlı kayıtları ile 19.-20. yüzyıl gezgin notları ise sahada sonraki dönemlerde de Posof'ta yerleşim sürekliliğinin olduğunu, bu süreçlere ilişkin arkeolojik verilerin görünür kılınması gerektiğini göstermektedir. Bu nedenle arazi çalışmaları öncesinde köylerle ilgili literatür verileri derlenerek saha verilerinin daha rahat anlamlandırılması hedeflenmiş; çalışma sırasında yapıların konumu, plan şeması, duvar örgü teknikleri, malzeme kullanımı, koruma durumu, seramik ve devşirme öğeleri kayıt altına alınarak saha verileriyle literatür verilerine dayanan değerlendirilmeler aktarılmaya çalışılmıştır.

2024 Sezonu Bulguları ve İlk Değerlendirmeler

2024 yılı sezonunda Kolköy, Alabalık, Kaleönü, Baykent, Aşıkzülali, Akballı, Aşıküzeyir, Söğütlükaya, Kırköy, Çakırkoç, Asmakonak, Çamyazı, Çambeli, Derindere, Yolağzı köylerinde arazi çalışması gerçekleştirilmiş⁵; aşağıda bulguları ayrıntılı sunulan yerleşimler öne çıkan alanlar olarak seçilmiştir.

⁵ 2024 yılı yüzey araştırması, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izniyle Ardahan Üniversitesi Rektörlüğü'nün destek ve öncülüğünde; Posof Belediyesi ve Kaymakamlığı'nın yardımlarıyla gerçekleştirilmiştir.

Görsel 1

2024 sezonunda ziyaret edilen köyler

Kaynak: Google Earth, Erişim Tarihi: 10.10.2024.

1. Kolköy (Kvel)

Yerleşim Tarihçesi ve Sürekliliği: Posof ilçe merkezine yaklaşık 25 km uzaklıkta yer alan Kolköy, tarihî kayıtlarda genellikle Kvel/Q'veli (კოლ ყველი) adıyla geçmektedir. İlgili adlandırmaya ilişkin en erken kayıtlar Orta Çağ'a aittir (Machitadze, 2018, s. 323-325; Met'reveli & Jones, 2014, s. 145, 158, 159, 160, 192; Vachnadze, s. 175). Bu süreçte yerleşimin temsiliyeti, Kol Kalesi ve Kol Manastırı üzerinden şekillenmiştir. Orta Çağ kayıtlarında geçen Kvelistsikhe, Kvelis Khevi, Kvelis Tavi ve Kvelis Tsveri gibi yer adlarının Kol ile bağdaştırılması, buranın ilgili dönemde askerî ve siyasi bağlamda etkin bir merkez olduğu düşündürmüştür. Bununla birlikte Acara, Şavşat, Eruşeti ve Samtskhe yönlerinden gelen askerî yolları kontrol eden stratejik bir noktada yer alan Kol Kalesi'nin, 914 yılında Sacoğulları emiri Ebu'l Kasım tarafından kuşatılması, 1080 yılında Selçuklu emiri Ahmet'in Gürcü Kralı II. Giorgi'yi burada mağlup etmesi ve 13. yüzyıl ortalarında Moğol prensi Tegudar'ın Kol vadisinde düşmanla karşılaşması (Kupatadze, 2019, s. 411–412), Kol'un Orta Çağ'daki mücadelelerde önemli bir siyasi merkez olduğunu doğrulamaktadır. Bunun yanı sıra Basili Zarzmeli'nin 9. yüzyıla tarihlenen *Serapion Zarzmeli'nin Hayatı* adlı eserinde bahsedilen Kol Manastırı'nın (Vachnadze, 1975, s. 175), köy sınırlarında lokalize edilmesi, Kol'un Posof'un Orta Çağ tarihinde dinî kimliğiyle de öne çıkan bir merkez olduğunu göstermektedir.

Orta Çağ kayıtlarının ardından Osmanlı mufassal defterinde "Kvel" adıyla kaydedilmiş üç ayrı yerin (Kvel Manastırı Köyü, Kvel Köyü ve ekili alan olarak kaydedilen Zeda Kveli) bulunması dikkat çekicidir⁶. Tutulan vergi kayıtları, bu yerleşimlerin Osmanlı hâkimiyeti öncesinde de meskûn olduğunu ve ispenç vergisi

⁶ Mufassal Defterindeki kayıtlar, Kvel Manastırı köyünde 4, Kvel Köyü'nde 32 hane bulunduğunu; toplam verginin önemli bir bölümünün ispenç olduğunu; buralarda tahıl tarımı, keten, yonca, bahçecilik ile değirmencilik faaliyetlerinin sürdürüldüğünü göstermektedir.

nedeniyle nüfusun gayrimüslim karakter taşıdığı düşündürmüştü; tarım ve hayvancılığa dair vergi kalemleri ise Kol'un sadece askerî değil üretim kapasitesi olan kırsal merkez olduğunu doğrulamaktadır (Cikia, 1947, s. 300; 306; Cikia, 1958, s. 440.). Kol ve çevresine yönelik ilk gözlemler, 19. yüzyıl Rus araştırmacıları (Sadovski, Uvarova, Takaishvili, Froneli) tarafından aktarılmıştır⁷. Bu gözlemler, daha sonra modern araştırmalarla desteklenerek kalenin bölgesel tarih içindeki önemi görünür kılmıştır. Rus Dönemi kayıtlarında “село Квель” adıyla geçen yerleşim, Posof kazasının Suskap nahiyesine bağlı bir Türk köyü olarak kaydedilmiştir (Ethno-Kavkaz, 1886). Böylece bölgede yaşanan demografik değişim de kayıtlara yansımıştır. 19. yüzyıl sonundan 20. yüzyıla uzanan kayıtlar ise Kol'deki yerleşimin günümüze değin kesintisiz biçimde sürdüğünü ortaya koymuştur⁸.

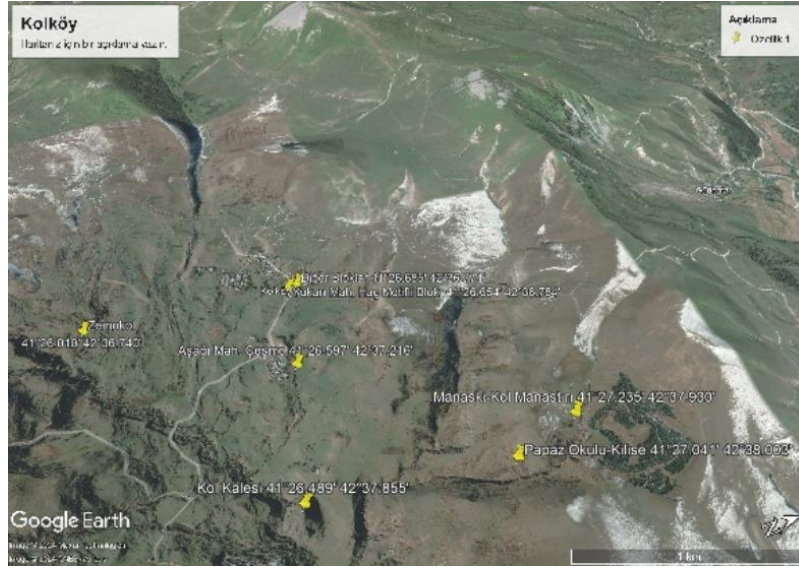
Bulgular ve Değerlendirmeler: Literatür verileri ve köy halkının beyanları doğrultusunda Kolköy'de beş mevkide belgeleme çalışmaları gerçekleştirilmiştir: Zemokol ve Kolköy Aşağı Mahalle Köy Çeşmesi, Kolköy Yukarı Mahalle, Kol Kalesi, Kol Manastırı ve Papaz Okulu.

⁷ Sadovski ve Uvarova kale hakkında kısa bilgiler paylaşırken, Takaishvili Uvarova'nın tespit ettiği yazıtı incelenmiş; Froneli de Posof Havzasındaki eserlerin kendi dönemindeki durumuna değinmiş ve 1080 yılı Türk-Gürcü savaşı hakkında kısa bir bilgi sunmuştur (Sadovski, 1886, s. 7; Uvarova, 1891, s. 280-281; Uvarova, 1894, s. 102-103; Takaishvili, 1907, s. 66; Froneli, 1914, s. 183-184). Daha sonraki çalışmalarda Gürcü araştırmacılar Posof tarihi ile Kol Kalesi üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur (Kupatadze, 2019, s. 406-434; Khutsishvili vd, 2019, s. 26; Kupatadze, 2020, s. 233-254; Khutsishvili vd., 2021, s. 101-102.).

⁸ Kol'de 1886 yılında 450 kişinin yaşadığı, bu sayının 1896'da 522'ye, 1906'da 608'e (Badem, 2010, s. 332-333), 1917'de 635'e (Martvileli, 1917) yükseldiği belirtilmiştir. Cumhuriyet Dönemi kayıtları ise 20. yüzyıl ortalarına kadar yerleşimin Colisscale, Covela veya Kol adıyla kayıtlara geçtiğini (Büyük Millet Meclisi (BMM), 1928, s. 761; Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü (İGD), 1937, s. 5; Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü (İUM), 1954, s. 225); ardından Kolköy isminin kullanıldığını göstermiştir (İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü (İİGM), 1968, s. 776; Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), 1981, Kars Bölümü).

Görsel 2

Kolköy incelenen sahalr

Kaynak: Google Earth, Erişim Tarihi: 10.09.2024.

Zemokol ve Aşağı Mahalle Köy Çeşmesi: Zemokol olarak adlandırılan saha, Kolköy'ün güneybatısında yer almaktadır (41°26.052' K; 42°36.713' D). Köylülerin sözlü beyanlarına göre tarla açmak ya da yapı taşı temin etmek için bu mevkideki bazı kalıntılar devşirilerek köye taşınmış, hatta Aşağı Mahalle'de yer alan köy çeşmesi, bu mevkiden getirilen taşlarla inşa edilmiştir. Bu nedenle ilgili sahada incelemeler gerçekleştirilmiş, ancak çalışmalar sırasında herhangi bir kültür varlığına rastlanmamıştır. Aşağı Mahalle'de yer alan köy çeşmesi (41°26.597' K; 42°37.216' D) ise kırmızımsı tonlarda düzgün kesme taş bloklarla inşa edilmiştir. Devşirme izlenimi veren bloklar üzerinde herhangi bir yazıt, bezeme ya da profil izi bulunmamaktadır. Zemokol'ün varlığına tanıklık eden yüzey bulguları noksan olsa da köy içindeki devşirme malzemeler, yapı malzemesi temininde yakın çevredeki eski yapılardan faydalandığını doğrulamaktadır.

Yukarı Mahalle ve Haç Betimli Mimari Blok: Eser köyün Yukarı Mahalle olarak tanımlanan üst bölümünde, bir evin avlusunda muhafaza edilmektedir. Haç motifli ve yazıtlı olan mimari blok parçasının, bir dinî yapıya ait olabileceği öngörülmektedir (41°26.654' K; 42°36.784' D). Blok uzunlamasına dikdörtgen formlu olup (G:52 cm, U: 128 cm, K: 13 cm) ön yüzüne yarım daire kemerli üç çerçeve içinde, üç Latin haçı motifi ve Asomtavruli⁹ alfabesiyle kazınmış bir yazıt işlenmiştir. Bezeme ve yazıtın aynı yüzeyde bir araya getirilmiş olması, parçanın görünür konumda (cephede kapı ya da pencerede) yer almış olabileceğine işaret etmektedir. Yazıta ilişkin yapılan çözümleme

⁹ Khurtsilava'nın aktarımına göre, Gürcü alfabesi, üç gelişim aşamasından geçmiştir. Birincisi Asomtavruli veya Mrglovani olarak adlandırılan alfabedir. Bu alfabenin 5. yy.'dan itibaren kullanıldığı arkeolojik verilerle doğrulanmıştır. İkinci alfabe Nuskhuri alfabesidir. Bu alfabe de 9. yy.'dan itibaren belgelenebilen bir alfabedir. Üçüncü alfabe Mkhedruli alfabesidir. Bu alfabenin de X-XI yüzyıllardan itibaren kullanıldığı doğrulanmıştır (Khurtsilava, 2008. s. 9).

ise bloğu 11. yüzyıla tarihlendirilmesini sağlamıştır¹⁰ (Khutsishvili vd., 2021, s. 101-102). Yukarı Mahalle'deki çalışmalar sırasında eski yapılardan alınmış farklı mimari bloklar da belgelenmiştir. Bu durum, Kolköy ve çevresindeki Orta Çağ ve sonrasına ilişkin verilerin, köy içine dağılmış devşirme malzemelerle izlenebileceğini akla getirmektedir.

Manaski\Kol Manastırı: Kol Manastırı ile ilgili ilk aktarımlar 9. yüzyıla aittir. “Serapion Zarzmeli'in Hayatı” adlı eserde geçen aktarımlara göre; “*Opiza 'dan Zarzma 'ya giden Serapion, küçük kardeşi Ioane (Yayha) ve diğerleri Arsian dağına aşırıp Q'velisasa 'ya gelmiş; Serapion Zarzmeli'nin kardeşi Ioane, Mikael Parekheli'nin talimatıyla burada Ioane-tsminda (Aziz Yahya) manastırını inşa etmiştir*” (Vachnadze, 1975, s. 175). Kol Manastırı'nın konumu günümüzde bilinmemektedir. Bazı araştırmacılar tarihî kayıtlara geçen “Q'velisasa”nın Kolköy'de lokalize edilebileceği öngörmüş ve Osmanlı mufassal defterinde geçen Kvel Manastırı Köyü'nün manastırla bağdaştırılabileceğini dile getirmiştir (Kupatadze, 2019, s. 416). Bu nedenle köyün kuzeydoğusunda yer alan ve Manaski olarak adlandırılan saha (41°27.235' K; 42°37.930' D) manastırla ilgili arkeolojik verilerin tespiti amacıyla taranmış, fakat alanda birkaç kaçak kazı çukuru dışında herhangi bir bulgu saptanamamıştır.

Görsel 3

Kolköy Bulguları: Zemokol, Manaski, Haç Motifli yazıtlı blok

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

¹⁰ Gürcü araştırmacıların aktarımına göre yazıt belgelendiği sırada bahçe duvarının içerisinde yer almaktadır. Profesör Temo Joojua tarafından yapılan çözümlemeye göre bu yazıtla ilgili iki olası okuma sunulmuştur (Khutsishvili vd., 2021, s. 101-102).

İlk olası okuma: „[...] [---] ბ(ა)ვრი, აბ(ა)სერ(ი)ს თ(ა)ნ[ამეცხედრე], [დაი] ც(ე)ვ (?), ჯ[უარო] (?).“ („[...] [---] B{a}vri, Ab{u}ser{i}s T{a}n[ametskhedre], [dai] ts(e)v (?), j[uaro] (?)“.)

İkinci olası okuma: „[...] [---] ბ(ა)ვრი, აბ(ა)სერ(ი)ს თ(ა)ნ[ა], [დაი] ც(ე)ვ (?), ჯ[უარო] (?).“ („[...] [---] ib{a}vri, Ab{u}ser{i}s T{a}n[a], [dai]ts(e)v (?), j[uaro] (?)“.)

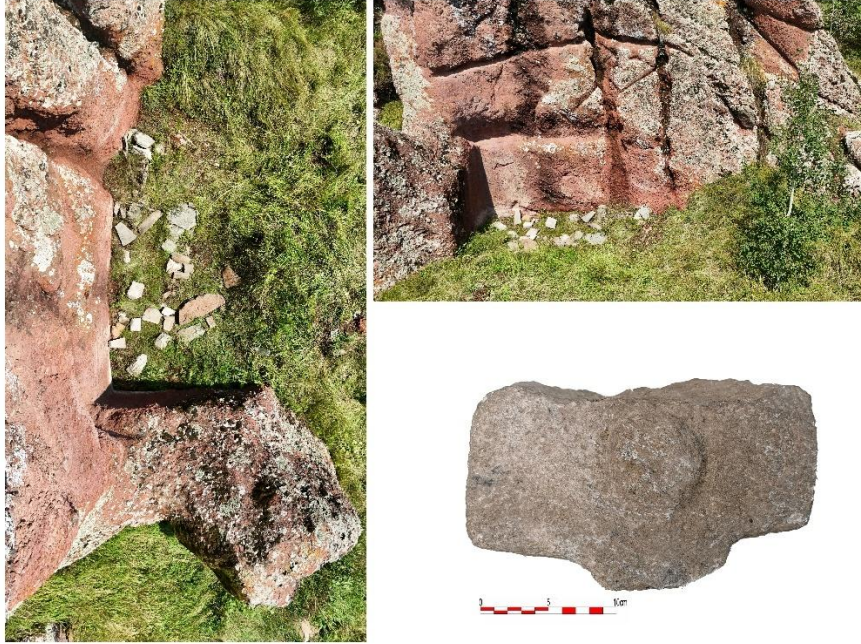
Papaz Okulu Mevki, Ana Kayaya Oyma Kilise\Şapel: Kol Manastırı'nın konumunu belirlemeye yönelik çalışmalar sırasında köyün kuzeydoğusunda Papaz Okulu olarak adlandırılan mevkide küçük bir kilise ya da şapel kalıntısı tespit edilmiştir (41°27.041' K; 42°38.003' D). Manaski'ye yakın konumdaki yapı, Kol Kalesi'ni görebilecek şekilde konumlandırılmıştır. Yapı, kuzey ve batı yönde ana kaya oyularak güney ve doğu yönde duvar örülerek meydana getirilmiş; doğu-batı doğrultulu tek mekândan (6x4,80 m, ölçülebilen yükseklik 2,48 m) oluşmaktadır. Yapının doğu ile güney duvarı kaçak kazılar nedeniyle bütünüyle tahrip edilmiş, korunan bölümler ise toprak örtü altında kalmış, duvarlara ait olduğu öngörülen düzgün kesme taşlar çevreye savrulmuştur. Doğudaki apsis bütünüyle tahrip edilmiş; ancak hava fotoğrafları sayesinde apsisin yarım daire formu algılanabilmiştir. Yapının kuzey duvarının doğu köşesinde anakaya oyulmuş yarım daire formlu bir oyuntu\niş ilgi çekicidir. Bu oyuntu, bir hücre ya da niş olarak değerlendirilmiş; yüzeydeki is ve duman izleri ise bu unsurun ateşle ilişkili bir işleve sahip olabileceğini düşündürmüştür. Posof Havzası'ndaki kiliselerde, bu bölümlerin pastoforion hücresi ya da baca işleviyle kullanılmış olabileceğini öngören aktarımlar da bu yöndeki görüşü desteklemiştir¹¹. Yapı planının simetrik uygulanacağı göz önünde bulundurulduğunda bu uygulamanın güney duvarda da tekrar edilmiş olabileceği öngörülebilir.

Yapının kapı-pencere açıklığı ile örtü sistemine ilişkin izler, neredeyse bütünüyle yok olmuştur. Sadece yapının ana kaya oyulan zemininde, âtıl durumda bulunan kırık hâldeki profilli mimari blok parçaları belgelenebilmiştir. Yapının örtü seviyesinde ana kayaya kazınarak meydana getirilmiş oyuntu dikkat çekicidir ve örtü sisteminde ahşap taşıyıcıların kullanılmış olabileceğini akla getirmiştir. Çevreye dağılmış düzgün kesme taşlar ile profilli mimari blok parçaları ise açıklık ve cephe düzeninin daha özenli kurgulanmış olabileceğini göstermektedir. Köylüler tarafından muhafaza edilen ve vaktiyle kapı açıklığı üzerinde bulunduğu belirtilen Latin haçı formlu mimari parça da yapının dinî bir yapı olduğunu destekleyen önemli bir veridir. Sadece yan kolları korunmuş olan hacin ortasında bir madalyon bulunmaktadır. Sonuç olarak yapıya ilişkin kayıt altına alınan tüm veriler, doğuda yarım daire apsisle sonlanan tek nefli kırsal bir dinî yapı varlığına işaret etmektedir.

¹¹ Devitsky, Mere Kalesi'ndeki kilisede, yapının her iki yanında bazı çağdaş Rus ve Gürcü kiliselerinde olduğu gibi iki mekân (bacaya benzeyen) bulunduğunu, bunlardan birinin genellikle kömür depolamak, diğeri ise kiliseyi ısıtmak ya da benzeri bir amaç için tasarlanmış olabileceğini dile getirmiştir (Devitsky, 1905, 238-242).

Görsel 4

Kolköy Bulguları: Papaz Okulu Şapel

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

1.e. Kol Kalesi: Kol Kalesi, köyün doğusunda, Kaleönü köyüne oldukça yakın konumda, Karaman Deresi'nin¹² kıyısındaki sarp kayalık alan üzerinde yer almaktadır (41°26.489' K 42°37.855' D). Hâkim olduğu vadiden geçen ana yolları kontrol eden kale, Posof Havzası'ndaki Orta Çağ tahkimat sisteminin önemli bir parçasıdır. 9.-12. yüzyıl arasında önemli siyasi mücadelelere tanıklık etmiş olan kalenin Kol eristavının ikametgâhı olabileceği dile getirilmiştir (Kupatadze, 2019, s. 411-412, 415, 431-432; Kupatadze, 2020, s. 236-238). Erzurum Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu'nun 27-28.04.1988-41 tarih ve sayılı kurul incelemesine göre tescillenmiş olan kale, aynı zamanda Posof'taki ilk Türk fetihleri¹³ için de önemli bir merkez olarak görülmüştür. Ancak yüzeydeki arkeolojik bulgular, ilgili tarihî süreçleri aydınlatacak durumda değildir. Vakhushti'nin (1973, s. 665), aktarımına göre Çak suyu (Posof Çayı) üzerinde yer alan kale, kendi döneminde harap durumdadır. Osmanlı fetih sürecinde Mustafa Lala Paşa'nın izlediği rotada Kol Kalesi'nden bahsedilmemiş olması da kalenin bu süreçte terk edilmiş olabileceği şeklinde yorumlanmıştır (Cikia, 1958, s. 440-441). Doğu-batı doğrultulu konumlandırılan kale, günümüzde de oldukça tahrip durumdadır. Kalede sadece serbest haç planlı bir kilise ile batıdaki kuleye nispeten korunmuştur.

Kilise, kalenin doğu tarafında yer almaktadır ve sadece batı haç kolu ile kuzey haç kolunun bir kısmı korunmuş; doğu ve güney haç kolları ise bütünüyle yok olmuştur. Bu

¹² Karaman Deresi, Posof çayını besleyen önemli kollardan biridir.

¹³ Orta Çağ kaynaklarında birçok kez bölgedeki Türk fetihlerinden söz edilmiştir (Met'reveli & Jones, 2014, s. 145, 158, 159, 160, 192).

nedenle yapının örtü sistemi, apsis düzeni, giriş açıklığı hakkında herhangi bir veri kaydedilmemiştir. Kilisenin korunabilen batı haç kolunun batı duvarı 2,57 m genişliğinde, 2,33 m yüksekliğinde 70 cm kalınlığındadır; kuzey duvarı ise G: 1,20 m Y: 2,13 m ölçülerindedir. Kuzey haç kolunun batı duvarı 1,20 m genişliğinde olup, kuzey duvarı yoğun tahribat nedeniyle ölçülememiştir. Korunan mevcut kalıntılardan hareketle sadece yapının serbest haç planla kurgulanmış olduğu, dolgu duvar tekniğinde inşa edildiği, duvar örgüsünde büyüklü küçüklü moloz taşların kullanıldığı söylenebilir. Bu da yapının ince işçilikli (düzgün kesme taş) bir anıttan çok, yerel malzemeyle inşa edilmiş daha mütevazı bir yapı olduğunu gözler önüne sermektedir.

Kalenin batı kesiminde, kale duvarıyla bütünleşik düzenlenmiş kule kalıntısı, batı uçta dışa taşkın bir savunma kütlesi oluşturmuştur. Kaleye sadece batı yönde erişim sağlanabildiği için bu yöndeki savunma ve gözetleme işlevi kule ile güçlendirilmiş olmalıdır. Yapı, yerel taş malzeme ile harçlı dolgunun birlikte kullanıldığı bir teknikte (dolgu duvar) inşa edilmiştir. Tahribat nedeniyle kulenin planını bütünüyle izleyebilmek mümkün değildir. Ancak mevcut kalıntılar, dikdörtgen ya da dikdörtgene yakın bir plan şemasının tercih edildiğine işaret etmektedir. Kulenin korunabilen kuzey duvarı 12,74 m uzunluğunda, 8,23 m ölçülebilen yüksekliğinde ve 1,63 m kalınlığındadır. Kulede kapı açıklığı, mazgal ya da kat ayırımına ilişkin bir ayrıntı belgelenememiştir. Buna karşın 8 m'yi aşan korunmuş yükseklik, kulenin başlangıçta çok daha yüksek olduğunu ve en azından birden fazla kullanım seviyesine sahip olabileceğini akla getirmiştir. Alanda tespit edilen Orta Çağ'a ait seramik parçaları da yapının bu dönemde kullanımını desteklemiştir.

Görsel 5

Kolköy Bulguları: Kol Kalesi

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

2. Kaleönü (Agara)

Yerleşim Tarihçesi ve Sürekliliği: Tarihî kaynaklarda Agara (اگارا/اكره) adıyla geçen Kaleönü Köyü, ilçe merkezine 22 km uzaklıktadır. Tarihsel sürekliliği izlenebilen

köy, Osmanlı mufassal defterindeki kayıtlara göre Osmanlı fethi öncesinde de var olan; 16. yüzyılda yerleşik, üretim kapasitesi bulunan, gayrimüslim nüfuslu, kırsal bir yerleşimdir¹⁴ (Cikia, 1947, s. 314; Cikia, 1941, s. 307; Cikia, 1958, s. 448). 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarına ait kayıtlarda ise Agara'nın, savunma ve dinî mimari yapılarına sahip olduğu belirtilmiştir (Gvaramadze, 1882, s. 3; Uvarova, 1891, s. 281; Froneli, 1914, s. 183; Martvileli, 1917, s. 4¹⁵). Rus Dönemi kayıtlarında “село Агара” adıyla Posof kazasının Suskap nahiyesine bağlı Türk nüfuslu bir yerleşim olarak kaydedilen köyde (Ethno-Kavkaz, 1886), nüfusun zamanla arttığını ve köy adının 20. yüzyıl ortalarına kadar Agara biçiminde kayıtlarda yer almaya devam ettiğini gösteren veriler bulunmaktadır¹⁶ (Badem, 2010, s. 332–333; BMM, 1928, s. 761; İGD, 1937, s. 5; İUM, 1954, s. 225; İİGM, 1968, s. 301; DİE, 1981, Kars Bölümü).

Bulgular ve Değerlendirmeler: Kaleönü Köyü'nde varlığı dile getirilen kale ve kilise kalıntılarının konumuna ilişkin herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır. Bu nedenle köy halkının beyanına başvurulmuş; bu doğrultuda köyde Eski Mezarlık ve Pegler olarak adlandırılan iki mevkide belgeleme çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Görsel 6

Kaleönü Köyü incelenen sahalara

Kaynak: Google Earth, Erişim Tarihi: 08.09.2024.

Eski Mezarlık: Köyünün kuzeydoğusunda yer alan Eski Mezarlık (41°26.521' K; 42°38.161'), Geç Osmanlı-Erken Cumhuriyet Dönemi Türk-İslam mezar tipolojisinin

¹⁴ Osmanlı mufassal defterindeki kayıtlara göre Agara'da 12500 akçe vergi alındığı, bunun 450 akçesinin gayrimüslim hane sahiplerinden alınan ispenç vergisi olduğu; köyde tahıl tarımı, keten ve yonca üretimi, bahçecilik, koyun yetiştiriciliği ve değirmencilik faaliyetlerinin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

¹⁵ 13 Ağustos 1882 tarihli *Droeba* gazetesinde Gvaramadze, Agara'da iki ayrı tepede Shuri ve Gardamkide adlı iki kalenin bulunduğu belirtilmiş; Uvarova, köyde kale ve kilise kalıntılarının varlığından söz etmiş, Froneli Posof vadisindeki yıkılmış kiliseler arasında Agara'daki kiliseyi de saymış, Sakartvelo gazetesinde Martvileli, köyde 32 hanede 250 kişinin yaşadığını ve kayalık bir alan üzerine inşa edilmiş, dik duvarları aşağıdaki köye bakan büyük bir kalenin bulunduğunu (olasılıkla Kol Kalesi) aktarmıştır.

¹⁶ Köydeki nüfusun 1896'da 434, 1906'da 234 kişi olduğu beyan edilmiş (Badem, 2010, s. 332–333); Cumhuriyet Dönemine ait çeşitli kayıtlarda da köyün adına ve nüfusundaki değişimlere ait kayıtlar izlenebilmiştir. 1928 tarihli *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları* adlı eser ile 1935 ve 1950 yılı nüfus sayımlarında Ağara adıyla kaydedilmiş olan köy adı, 20. yüzyıl ortalarında Kaleönü olarak değiştirilmiş ve 1968 ile 1980 tarihli kayıtlarda yerleşim Kaleönü adıyla resmî kayıtlara geçmiştir.

baskın olduğu bir mezarlıktır. Buna karşın, yüzeyde tespit edilen daha erken tarihli unsurlar, alanın çok evreli bir kullanıma sahip olabileceğini akla getirmiştir.

Mezarlıkta izlenen dağınık taş düzeni, devrilmiş şahideler ve yerinden oynamış sal taşları, alanın zaman içinde tahribata uğradığını; buna karşın özgün mezar düzeninin ana hatlarıyla okunabildiğini göstermektedir. Mezarlıktaki mezarların büyük bölümü, dikdörtgen formlu olup mezar tekneleri kuzey ve güney yönlerde büyük düz sal taşlarıyla sınırlandırılmış; baş ve ayak şahideleri ise düzgün kesme ya da kaba yonu taşlarla belirginleştirilmiştir. Bununla birlikte mezarlıkta, bir kuşburnu çalısının dibinde, atıl hâlde küçük boyutlu, düzgün profili bir blok parçası bulunmuştur. Üzerinde Asomtavruli alfabesiyle “ᲘᲣᲚ / STE” harfleri kazılı olan bu blok (U: 35 cm, G: 20 cm, K: 14 cm), buraya devşirme olarak taşınmış olabileceği gibi alanın daha erken dönemli bir kullanım evresine de işaret etmektedir. Nitekim aynı sahada hem Türk-İslam mezar tipolojisine hem de Gürcü kültürüne işaret eden unsurların bir arada görülmesi, mezarlığın Orta Çağ'dan itibaren kullanılmış ya da eski bir mezar alanı üzerine yeniden kurulmuş olabileceğini akla getirmiştir.

Görsel 7

Kaleönü Bulguları: Eski Mezarlık

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

2.b. Pegler¹⁷: Pegler mevki, Kaleönü köyünün güneybatısında, Kaleönü yaylasına giden yol güzergâhı üzerinde yer almaktadır. Saha, Karaman Deresi'ne yakın konumu ve iki su kaynağı arasındaki yerleşimiyle dikkat çekmektedir. Yüzey gözlemleri ve hava

¹⁷ “Peg” kelimesi yöre halkı tarafından, kale veya eski yerleşim yerine ait yıkıntıları tanımlamak için kullanılmaktadır.

fotoğrafları sayesinde burada tekil bir yapıdan ziyade farklı işlevlere ait çok sayıda mimari kalıntının bulunduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle Pegler mevki, eski bir yerleşim yerine ait olabilecek kalıntılar ile tünel\kanal ve çevre duvarları gibi farklı mimari unsurları bir arada bulunduran çok bileşenli bir arkeolojik saha olarak değerlendirilmiştir.

İncelenen sahanın güneybatısında yer alan kalıntılar, büyük ölçüde toprak altında kalmıştır. Bu nedenle ancak hava fotoğrafları sayesinde bazı mekânlara ait olabilecek boşluk ve hatlar izlenebilmiştir. Sahanın kuzeybatısında, kuru duvar tekniğinde büyük boyutlu ve kaba yonu taşlarla inşa edilmiş bir giriş açıklığı (1,50 × 1,25 m) ile bunun ardında kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu uzanan, üzeri büyük sal taşlarıyla örtülü bir koridor (9,20 x 2,40 m, Y: 1,07 m) tespit edilmiştir. İyi korunmuş olan giriş açıklığı, sonraki süreçlerde moloz taşlarla örtülmüş; koridorun batı duvarı kuzey yönüne doğru kaydığı için koridor içi, uca kısma doğru daralmıştır. Tespit edilen kalıntılar, üzeri örtülü bir mimari yapının varlığına işaret ettiği için yapının özel kullanıma yönelik bir yapı olup olamayacağı sorgulanmıştır. Çünkü söz konusu giriş açıklığının batısındaki yığma toprak tepecikteki kaçak kazı çukurlarının birinde kemik kalıntılarına rastlanmış ve kaçak kazı alanı ile giriş açıklıklı arasında, fındık ağaçlarının dibinde dairesel planlı bir başka mekân¹⁸ ait kalıntılar belgelenmiştir. Bunun dışında dairesel planlı mekânın içinde örtü sistemine ait olabilecek büyük taşlar ile çevreye dağılmış çok sayıda büyük boyutlu blok bulunması, yapının örtülü bir birim olabileceğine işaret etmektedir. Mekân duvarları ise giriş açıklı koridorda olduğu gibi kaba yonu taşların kuru duvar tekniğiyle örülmesiyle inşa edilmiştir. Buluntuların yakın konumları, benzer inşa teknikleri ve duvar hattının sürekliliği, koridorlu yapı ile dairesel planlı birim arasında bağlantı olabileceği akla getirmiş; bu nedenle her iki unsur birlikte değerlendirilmiş; kompleksin bir mezar yapısı ya da bir mezarlıkla ilgili ilişkili olabileceği ihtiyatla sorgulanmıştır. Nitekim özellikle büyük taş kullanımı, kuru duvar tekniği ve örtülü geçit niteliği, Çıldır'daki dolmen/kurgan tipi yapılarla karşılaştırma yapılmasını mümkün kılmış (Koroğlu, 2000; Yukmen Edens, 2003); ancak kesin bir hükme varmadan önce sahanın bir Eski Çağ uzmanı eşliğinde tekrar incelemesi gerektiği öngörülmüştür.

Pegler mevkiinde, giriş açıklıklı yapının güneydoğusunda, yolun alt kotunda, moloz taşlarla kuru duvar tekniğinde inşa edilmiş olasılıkla dairesel planlı iki ayrı mekân daha tespit edilmiştir. Yoğun bitki örtüsü nedeniyle kuzeydeki yapının sadece kuzey-güney doğrultusundaki 7,30 m'lik duvar hattı ile güneydeki yapının aynı doğrultudaki 9 m'lik hattı ile doğu-batı doğrultusundaki 8,60 m'lik hattı (duvar eni 1,10 m) takip edilebilmiştir. Bu veriler, Pegler mevkinde dairesel planlı yapıların tekil örneklerle sınırlı kalmadığını göstermesi açısından önemlidir.

Sahanın kuzeyinde, Karaman Deresi'nin sınırladığı düzlükte, hattı yaklaşık 110 m boyunca izlenebilen üzeri örtülü bir mimari hat belgelenmiştir. Tünel ya da kanal olabileceği düşünülen bu yapı, toprak yüzeyinin yaklaşık 50 cm altında yer almaktadır. Yapının yan duvarlarında alt seviyelerde yer yer düzgün kesme taşlar, üst kesimlerde ise küçük kaba yonu taşlar kullanılmıştır. Örtü sistemi ise uzun ve ince pikal¹⁹ (sal) taşlarla

¹⁸ Kuzeybatı ve güney duvarları korunabilen bu yapının çapı 3,80 m, ölçülebilen duvar yüksekliği 1,60 m'dir.

¹⁹ Yöre halkının pikal taşı şeklinde tanımladığı taşlar, sal taşı şeklinde, yassı-düzgün yüzeyli taşlardır.

oluşturulmuştur. Yapının ölçülebilen eni 80 cm ile 1 m arasında olup korunan yüksekliği 50 cm civarındadır. Eldeki bulgular değerlendirildiğinde yapının iki su kaynağı arasındaki konumlandırılmış olması, bunun yalnızca bir gizli geçit değil, aynı zamanda örtülü bir kanal ya da kontrollü bir geçiş hattı olarak değerlendirileceğini akla getirmiştir. Bunun dışında alt seviyelerde gözlemlenen düzgün kesme taşlar ile üst örgüde belgelenen farklı malzeme ve işçilik özellikleri, yapının farklı dönemlerde onarım ve eklemelere maruz kalmış olabileceğine işaret etmektedir. Orta Çağ'da kale ve kiliselere erişim sağlayan gizli geçitlerin varlığı bilindiği için (Sadovski, 1886, s. 12) buradaki hattın da benzer bir işlev üstlenmiş olabileceği öngörülebilir. Bununla birlikte Karaman Deresi'nin karşı yakasında Zemokol olarak tanımlanan eski bir yerleşimin lokalize edilmesi ve bu yerleşimden Kolköy'e taşındığı belirtilen haç betimlili mimari blok gibi bulguların varlığı, alanın Orta Çağ ve sonrasında da kullanım görmüş olabileceğini akla getirmektedir.

Geçidin güneydoğuya uzanan hattı takip edildiğinde, farklı mimari yapılara ait olabileceği düşünülen çok sayıda taş yığıntısı ile duvar kalıntıları tespit edilmiştir. Bunlar arasında dairesel planlı olabilecek taş kümeleri ile yayla yolunun iki yanında aynı hattı takip eden iki duvar uzantısı dikkat çekmiştir. Kuzeydeki hat 35,60 m uzunluğunda olup genişliği 1,20–1,90 m arasında değişmekte, yüksekliği ise en fazla 95 cm'dir. Güneydeki hat yaklaşık 60 m uzunluğunda olup genişliği 1,30–1,90 m arasında, yüksekliği en fazla 1,04 m olarak ölçülmüştür. Bu hatların işlevi kesin olarak belirlenememekle birlikte, alanın sınırlandırılması, çevrelenmesi ya da farklı mimari birimlerin birbirine bağlanmasıyla ilişkili olabilecekleri düşünülmüştür. Pegler mevkinde yoğun bitki örtüsü nedeniyle ele geçen seramik sayısı oldukça sınırlıdır. Bu nedenle, alanın yoğun ve sürekli iskâna sahne olmuş bir yerleşim olduğunu dile getirmek güçleşmektedir. Bunun yerine incelenen sahanın çok evreli ve çok bileşenli bir arkeolojik şema sunduğunu söylemek daha olasıdır.

Görsel 8

Kaleönü Bulguları: Pegler

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

3. Baykent (Vahla)

Yerleşim Tarihçesi ve Sürekliliği: Vahla (واхла \ ვახლა) adıyla da bilinmekte olan Baykent Köyü, ilçe merkezine yaklaşık 20–21 km uzaklıktadır. Köyün tarihçesi ve yerleşim sürekliliği, Osmanlı tahrir kayıtları, Rus dönemi nüfus verileri ve Cumhuriyet dönemi nüfus-idarî düzenlemeleri üzerinden izlenebilmiştir. Yerleşim isminin geçtiği en erken tarihli Osmanlı kayıtlarına göre, bu süreçte Yukarı Vahla (قرية واхла العليا / სოფელი ზემო-ვახლა) ve Aşağı Vahla (قرية واхла سفلا / სოფელი ქვემო-ვახლა) ismiyle bilinen iki yerleşim vardır. Bu yerleşimlerden alınan vergi kalemleri, yerleşimlerin bu süreçte gayrimüslim toplam yapısına sahip tarım ve hayvancılıkla uğraşan kırsal yerleşimler olduğunu göstermektedir (Cikia, 1947, s. 309; Cikia, 1941, s. 302²⁰). 19. yüzyıla ait haritalarda ve 1834 tarihli arşiv belgelerinde 20 haneli tek köy olarak kaydedilen yerleşim, 1878 yılında Cumatel ile birlikte “Cumatel–Vahla” (Джумател-Вахла) adıyla 37 haneli bir yerleşim olarak anılmış, 1889 yılında ise yalnızca Cumatel adıyla kayda geçmiştir (Cikia, 1958, s. 443). Rus Dönemi kayıtlarında köy, “село Джумател-Вахла” adıyla Posof kazasının Suskap nahiyesine bağlı bir Türk yerleşimi olarak kaydedilmiştir.

²⁰ Osmanlı kayıtlarına göre, iki yerleşimden alınan toplam 27.400 akçelik verginin 475 akçesi ispenç vergisi olup köyde buğday, arpa, çavdar, keten tohumu ve yonca tarımı ile bahçe ekimi ve arıcılık ile domuz yetiştiriciliği yapılmakta ve burada terk edilmiş bir değirmen bulunmaktadır.

19. yüzyıl sonu- 20. yüzyıl nüfus ve yerleşim kayıtları ise yerleşim sürekliliğinin kesintisiz devam ettiğini göstermiştir²¹ (Badem, 2010, s. 332–333; Gvaramadze, 1882, s. 3; Uvarova, 1891, s. 280; Froneli, 1914, s. 181; Martvileli, 1917, s. 4; BMM, 1928; İGD, 1937, s. 378; İUM, 1954, s. 225; İİGM, 1968, s. 776; DİE, 1981, Kars Bölümü).

Köy adı ve nüfus verilerine karşın kültür varlıklarına ilişkin veriler oldukça sınırlıdır. Baykent'te var olduğu belirtilen kiliseler hakkında yalnızca 2012–2013 ve 2019 yıllarında düzenlenmiş olan Tao-Klarjeti anıtları gezi raporlarında kısa bilgiler sunulmuştur (Khutsishvili vd., 2019, s. 36; Khutsishvili vd., 2021, s. 39). Köydeki eski cami de çeşitli yayınlarda anılmış (Aktemur, 2018, s. 252-253); ancak Posof Havzası'ndaki Türk-İslam mimarisini yansıtan bu yapıya ilişkin ayrıntılı bir çalışma gerçekleştirilmemiştir.

Bulgular ve Değerlendirmeler: Elde edilen veriler, Baykent'in Osmanlı öncesinden günümüze uzanan tarihsel sürekliliğe sahip olduğunu ve sınırlı ölçüde belgelenmiş kültür varlıklarıyla Posof Havzası'nın dikkat çekici yerleşimlerinden biri olduğunu göstermiştir. Köydeki kültür varlıklarını tespit etmek amacıyla altı mevkide belgeleme çalışmaları sürdürülmüştür: 1 Nolu Kilise, 2 Nolu Kilise, Tünel, Cumatel, Baykent Cami ve Hokama²².

Görsel 9

Baykent Köyü incelenen sahalardan

²¹ Yerleşimdeki nüfus 1896'da 584'e, 1906'da ise 652 kişiye yükselmiştir (Badem, 2010, s. 332–333). Droeba gazetesinde Cumatel (ჯუმათელა) ve Vahla (ვახლა) birlikte anılmış (Gvaramadze, 1882, s. 3); Uvarova, Hunemis'i geçtikten sonraki platoda Sayho, Vahla ve Suskap gibi dağınık yerleşimlerin bulunduğunu belirtmiş; Froneli Posof köyleri arasında Cumatel'i anmıştır (Uvarova, 1891, s. 280; Froneli, 1914, s. 181). Sakartvelo gazetesinde de Martvileli, Vahla'nın Gürcüce bir kelime olduğu, burada 40 hanede 459 kişinin, Cumatel'de ise 31 hanede 291 kişinin yaşadığı aktarılmıştır (Martvileli, 1917, s. 4). Cumhuriyet dönemine ait kayıtlarda da yerleşimin adı ve nüfusundaki değişimler takip edilebilmek mümkün olmuştur.

²² Köyde tespit edilen kültür varlıklarına ilişkin bulgular, korunma durumları ve belgelenebilirlik düzeyleri bakımından farklılık gösterdiğinden bazı yapılar hakkında doğrudan gözleme dayalı değerlendirmeler yapılabilirken, bazı alanlarda yalnızca sınırlı mimari izler, yerel beyanlar ve literatür verileri üzerinden ihtiyatlı yorumlar geliştirilebilmiştir.

Kaynak: Google Earth, Erişim Tarihi: 09.09.2024.

1 Nolu Kilise: Kilise, köye ulaşım sağlayan karayolunun güneydoğusunda, Kiliseler Mevki olarak adlandırılan tepecik üzerinde yer almaktadır (41°25.361' K; 42°39.059' D), Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda konumlandırılmış olan yapıya ait kalıntılar, büyük ölçüde yok olmuş, sadece apsise ait olduğu düşünülen küçük bir bölüm toprak yüzeyinde algılanabilmektedir. Bu durum, plan şemasının okunabilirliğini önemli ölçüde azalttığı için eldeki veriler sayesinde sadece yapının dolgu duvar tekniğinde inşa edildiği ve yüzey taşlarında farklı boyutlarda moloz taşların kullanıldığı kayda geçmiştir.

Görsel 10

Baykent Bulguları: 1 No.lu Kilise, 2. No.lu Kilise, Yukarı Vahla tünel ya da mahzen, Hokama

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

Yukarı Vahla, 2 Nolu Kilise: Köyün kuzeybatısındaki Yukarı Vahla Mahallesi'nde yer alan 2 Nolu Kilise (41°25.320' K; 42°38.495' D) neredeyse bütünüyle yok olmuş; yalnızca apsise ait olduğu düşünülen küçük duvar kalıntısı korunmuştur. Bu sınırlı kalıntı aracılığıyla sadece yapının dolgu duvar tekniğinde inşa edildiği dile gerilebilmiştir. Bunun dışında köylüler, yapının kuzeybatısında geçmişte bir mezarlığın bulunduğunu ve bunun sonraki dönemde kaldırıldığını beyan etmiştir. Bu beyan, yapının mezarlık kilisesi olabileceğini düşündürse de sahada bu durumu doğrulayacak herhangi bir arkeolojik ya da mimari bulgu tespit edilememiştir.

Yukarı Vahla, Tünel/Mahzen: Yukarı Vahla Mahallesi'nde, güncel köy konutlarından birinde zemin seviyesinde mahzen ya da tünel olabileceği düşünülen kuzey-güney doğrultulu bir diğer mimari unsur (U: 6 m, G: 1 m, Y: 40 cm) belgelenmiştir (41°25.332' K; 42°38.443' D). Yapının yan duvarları, moloz taşlarla örülmüş, üst kısmı ise büyük boyutlu pikal taşlarla örtülmüştür. Bu özelliklerin Kaleönü Köyü Pegler mevkisinde tespit edilen örtülü geçitle ile benzerlik göstermesi, bu unsurun mahzen, sığınak ya da geçit işlevi görmüş olabileceğine ilişkin ihtiyatlı bir değerlendirme yapılmasına olanak tanımıştır.

Baykent Cami: Köy merkezinde yer alan cami (41°25.239' K; 42°38.918' D), giriş açıklığı üzerindeki kitabeye göre 1251 (Miladi: 1835-1836) tarihlidir. Bu veriye göre Geç Osmanlı Dönemi'ne ait olduğu anlaşılan yapı, Posof'taki Orta Çağ sonrası Türk-İslam kültürünün önemli örneklerden biridir. Düzgün kesme taş malzemeyle inşa edilen cami, kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Yapının kuzeyine sonradan eklendiği anlaşılan son cemaat yeri (4,10 x 8,9 m), ahşap direklerle taşınan yarı açık bir mimari düzenlemeye sahiptir. Bu bölümde, minare bulunmamaktadır ve caminin üstü sac kaplı kırmaya yakın eğimli bir çatıyla örtülmüştür. Cephe düzeni oldukça sadedir; alt seviyedeki dikdörtgen pencere açıklıkları yerini üst seviyede daha küçük, dar ve düşey konumlandırıan açıklıklara bırakmıştır. Bu durum, Posof Havzası'ndaki diğer kırsal camilerde olduğu gibi (özellikle de Türkgözü Camii) yapının kapalı karakterini güçlendiren kırsal mimari anlayışını yansıtmaktadır. Caminin cephelerindeki sade bir görünüm yerini iç mekânda malzeme ve süsleme bakımından yerel ustalık geleneğini yansıtan mütevazı bir yapıya bırakmıştır.

Görsel 11

Baykent Bulguları: Baykent Cami

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

İç mekânda harim (9,10 x 8,50 m, Y: 4,50 m), mihrap eksenine paralel biçimde yerleştirilmiş iki ahşap direk ile üç sahna ayrılmış, böylece iç mekân kurgusuna işlevsel ve görsel bir ritim kazandırılmıştır. Kuzeyde yer alan kadınlar mahfili, ahşap direkler üzerine oturan taşıyıcı sistemi, ajurlu korkulukları ve bezemeli yüzeyleriyle iç mekânın en dikkat çekici unsurlarından biri olmuştur. Benzer biçimde minber ve vaaz kürsüsü de kalem işi (oyma) tekniğinde işlenmiş ahşap süslemeleriyle öne çıkmıştır. Mihrap nişi, daha sade tutulmuş olmakla birlikte, harimin kible yönünü belirleyen temel unsur olarak mekânsal kurgunun odağında yer almıştır. Harimin üstünü örten düz ahşap tavan ise geometrik bölümlenmeleri ve merkezî tavan göbeğiyle yapının bezeme programını tamamlamıştır. Camiye ait tüm unsurlar birlikte değerlendirildiğinde, yapı hem mimari hem de süsleme özellikleri bakımından Posof Havzası'ndaki 19. yüzyıl cami geleneğinin karakteristik özelliklerini yansıtan bir temsilcisi olarak görülmelidir. Bununla birlikte caminin günümüzde kullanım dışı kalmış olması, özellikle ahşap bezeme unsurları, tavan düzenlemesi ve iç mekân donanımı açısından yapıyı tahribata açık hâle getirmiştir.

Cumatel, Büyük Haç ve Hokama: Baykent köyünün doğusunda yer alan Cumatel Mahallesi'nde, "Büyük Haç" olarak adlandırılan, eski okul binasının bulunduğu sahada, daha önce bir kilisenin varlığından söz edildiği için ilgili saha incelenmiştir (41°24.995' K; 42°39.441' D) (Khutsishvili vd., 2021, s. 129). Ancak burada herhangi bir mimari kalıntı ya da kültür varlığına işaret edecek somut bir bulgu tespit edilememiştir. Köyün kuzeyinde yer alan ve köylüler tarafından Hokama olarak adlandırılan mevki ise (41°25.741' K; 42°38.843' D), mezar kalıntılarının bulunduğu yönündeki beyanlar nedeniyle incelenmiştir. Ancak alanda yalnızca kaçak kazı çukurları gözlenmiş, bunların dışında herhangi bir mezar yapısı ya da kültür varlığına işaret eden somut bir bulguya rastlanmamıştır. Dolayısıyla, söz konusu alanda geçmişte bir mezarlığın bulunmuş olabileceği ihtimali bütünüyle dışlanamasa da mevcut saha verilerinin bu durumu doğrulamak için yeterli olmadığı söylenebilir.

4. Aşıkzülali (Suskap)

Yerleşim Tarihçesi ve Sürekliliği: Tarihî kayıtlarda Tsutskab veya Suskap (წუტყაბ) adıyla geçen Aşıkzülali Köyü, ilçe merkezine yaklaşık 17 km uzaklıktadır. Köyün tarihsel önemi, özellikle Orta Çağ'a tarihlendirilen Suskap Kalesi ile Suskap Piskoposluk Kilisesi etrafında şekillenmiştir. Eldeki verilere göre Suskap, Orta Çağ'da piskoposluk merkezi bulunan bir dinî yerleşimdir. Gürcü Kilisesi hukukunu konu alan tarihî kayıtlarda Suskap piskoposunun yüksek rütbeli bir başrahip olarak anılması ve kraliyet merasimlerindeki yerinin belirtilmesi, yerleşimin dönemin kilise hiyerarşisi içinde dikkat çekici bir konuma sahip olduğunu göstermiştir. Ayrıca 16. yüzyılda derlenen "Samtskhe-Saatabago reisleri ve çobanları" listesinde Suskap'tan yine üst sıralarda söz edilmesi, yerleşimin yalnızca dinî değil, idarî ve sosyo-ekonomik bakımdan da önemli bir merkez olduğunu akla getirmiştir (Dolidze, 1965. s. 47-48; Kupatadze, 2020, 258.). Dönem yazarlarından Vakhushti'nin, köyde kubbeli, büyük bir kilise bulunduğu; Ahıska'dan Arsiyan-Eruşeti dağlarına ve Kura Nehri'ne kadar uzanan bölgeye hükmeden piskoposun burada oturduğu yönündeki beyanı da (Vakhushti, 1973, s. 665) bu durumu desteklemektedir. Günümüz araştırmalarında da Aşıkzülali'nin Orta Çağ'da Posof Havzası'nın önde gelen piskoposluk merkezlerinden biri olduğu dile getirilmiş; böylece tarihsel kaynakların işaret ettiği önem, yeni çalışmalarla da desteklenmiştir (Kupatadze, 2020, 258.).

16. yüzyıl Osmanlı kayıtlarında Zuzghab (زوزغاب) ve Tsurtsqab (წუტყაბ) şeklindeki kaydedilen yerleşimden 1.150 akçelik ispenç vergisi alınması, yerleşimdeki gayrimüslim nüfus yoğunluğuna işaret etmektedir. (Cikia, 1947, s. 328; Cikia, 1941, s. 321²³). 1834 tarihli arşiv kaydında yerleşimdeki hane sayısının düşmesi, Osmanlı hâkimiyeti sürecinde gayrimüslim nüfusun yerleşimi terk etmeye başladığı şeklinde yorumlanmıştır (Cikia, 1958, s. 461-462). 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşları sırasında Ahmed Bey'in Acara'dan Ahıska'ya ilerleyişi esnasında, Suskap çevresindeki mevzilerin savunma hattı içinde yer alması ve Suskap Kalesi'nin tahkim edilmesi, yerleşimin geç dönem askerî-siyasi vakalarında da önemli bir yer tuttuğuna işaret etmektedir (Uşakov,

²³ Osmanlı tahrir kayıtlarına göre yerleşimden toplam 30. 000 akçe vergi alınmış; bunun 1.150 akçelik kısmı ispenç vergisi olarak gerisi yerleşimde sürdürülen buğday, arpa, yonca, bahçe tarımı ile arıcılık ve domuz yetiştiriciliği için tahsil edilmiştir.

1836, s. 337). Köydeki kültür varlıklarına ilişkin ilk gözlemler 19. yüzyıl Rus gezginleri tarafından aktarılmış; bu aktarımlar sayesinde piskoposluk merkezi, kilise ve savunma unsurlarının söz konusu dönemdeki durumları hakkında bilgi edinilmiştir²⁴. Rus Dönemi kayıtlarında “село Цурпкаб” adıyla Posof kazasının Suskap nahiyesine bağlı bir Türk yerleşim olarak kaydedilen köyde (Ethno-Kavkaz, 1886) nüfusun zaman içinde arttığı; Cumhuriyet Dönemi'nde ise köy adı, nüfusu ve idarî statüsünde değişiklikler gözlemlendiği anlaşılmıştır (Badem, 2010, s. 332-333; Martvileli, 1917, s. 4; BMM, 1928, s. 761; İGD, 1937, s. 341; İUM, 1954, s. 225; İİGM, 1968, s. 56; Genel Nüfus Sayımı, İdarî Bölünüş 12.10.1980, Kars Bölümü²⁵).

Görsel 12

Aşızkülali incelenen sahalara

Kaynak: Google Earth, Erişim Tarihi: 11.09.2024.

Bulgular ve Değerlendirmeler: Aşızkülali ile ilgili literatür verileri burada Orta Çağ'dan günümüze uzanan bir yerleşim sürekliliği olduğunu göstermiş, köydeki kültür varlıklarının tespiti için beş mevkide belgeleme çalışmaları yürütülmüştür: Piskoposluk Kilisesi-Aşızkülali Cami, Suskap Kalesi, Dip Kilise, Deliklikayalar, Torungilinkayalar.

Piskoposluk Kilisesi ve Kiliseye ait Kalıntılar: Piskoposluk Kilisesi'ne ait verileri tespit etmek amacıyla köy camisi ile köydeki iki farklı konumda belgeleme çalışmaları gerçekleştirilmiştir (41°25.916' K; 42°39.742' D; 41°25.882' K; 42°39.782'). Ancak

²⁴ Sadovski, Suskap'ta yıkılmış bir Ortodoks kilisesinin kalıntılarının bulunduğunu, eski kilisenin yalnızca beden duvarları ile doğu duvardaki Gürcüce yazıtın izlerinin korunduğu belirtmiş; ayrıca Suskap-Kvel yolu üzerindeki kayalara oyulmuş mağaraların saldırı dönemlerinde sığınak olarak kullanıldığını aktarmıştır. Uvarova, Vakhushti'nin yanlış konumlandığı kilisenin doğru konumunu paylaşarak kilise kalıntıları üzerine inşa edilen camiyi ayrıntılı biçimde incelemiş; yapının doğusunda kiliseye ait bir duvarın korunduğunu, apsis penceresi cephesinin ayırt edilebildiğini ve burada kullanılan taşların malzeme ve işçilik bakımından farklılaştığını belirtmiştir. Froneli de Posof köyleri arasında köy adını anmış ve Suskap'ın Kol Kalesi'ne yakın bir konumda bulunduğunu ifade etmiştir (Sadovski, 1886, s. 8; Uvarova, 1891, s. 280-282; Uvarova, 1894, s. 102-103; Froneli, 1914, s. 181).

²⁵ Yerleşimdeki nüfus, 1886'da 709, 1896'da 859, 1906'da 852, 1917'de 920 kişi olarak kaydedilmiştir. Cumhuriyet dönemine *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları* adlı eserde yerleşim Sousscab / سوسکاب adıyla; 1935 ve 1950 nüfus sayımlarında Kars'ın Posof kazasının merkez nahiyesine bağlı Suskap adıyla kaydedilmiştir. Daha sonra değiştirilen köy adı *Köylerimiz* yayını ile 1980 nüfus sayımında Aşızkülali adıyla resmî kayıtlara geçmiştir.

kiliseye ilişkin veriler sınırlı olduğundan, bulguların genellikle devşirme malzeme üzerinden değerlendirilmesi uygun görülmüştür. Kiliseye ait olduğu öngörülen, ögeler: Asomtavruli alfabesiyle yazılmış bir kitabe parçası (62x43x33 cm), bir haç parçası ve bir saçak frizi parçasıdır. Hane sahipleri tarafından merak (samanlık) duvarında tespit edilen kitabe parçası, daha sonra duvardan çıkartılarak merak içinde muhafaza edilmiştir (41°25.882' K; 42°39.782'). Söz konusu parça, ilk kez 2016 yılında Gürcü araştırmalar tarafından incelenmiş ve yapılan paleografik çözümlemeye göre 9-10. yüzyıllar arasına tarihlendirilebileceği öngörülmüştür (Khutsishvili vd., 2017, s. 83; Kupatadze, 2020, s. 259-260). Bloğun yüzeyinde ince silmelerle sınırlandırılmış iki satır yazıt ile kalp motiflerinden oluşan bir bezeme kuşağı yer almaktadır. Kalp motiflerini sınırlandıran silmeler yarım daire formu işlendiği için bloğun pencere benzeri bir mimari öge üzerinde yer alması olabileceği düşünülmüştür.

Kitabe parçasıyla aynı konumda belgelenen haç parçası (33x 18 cm) kırık olup bloğun ortasında iç içe üç daireden oluşan bir madalyon (çap: 17 cm) bulunmaktadır. Farklı bir konumda (41°25.893' K; 42°39.745' D) belgenmiş olan küçük boyutlu saçak frizi parçası (30 x27cm) ise halat örgü motifleriyle bezenmiştir. Bu motif, Orta Çağ Gürcü-Ermeni dinî yapılarında saçak frizlerinde sıklıkla kullanıldığı için burada da benzer bir işlevle kullanılmış olabileceği öngörülmüştür.

Piskoposluk Kilisesi üzerine inşa edilmiş olan Aşıksülali Camii, köy merkezinde yer almaktadır. Kiliseye ait izler sadece caminin batı cephesinde temel seviyesindeki duvar kalıntıları ile güney cephedeki figüratif bezemeli küçük blok üzerinde korunabilmiştir. Günümüzdeki cami, 1975 yılı yapımıdır. Ancak harimin giriş kapısı üzerinde muhafaza edilen kitabe 1251 (miladi takvime göre 1835-1836) tarihî okunmuştur. Eski camiye ait olduğu öngörülen bu kitabe, köydeki eski caminin Baykent Cami ile aynı döneme ait olduğunu göstermektedir. Sadovski'nin, camiyle ilişkin aktarımları ise yapının Baykent Cami ile olan benzerliğine işaret etmektedir. Çünkü Sadovski köy nüfusunun bütünüyle Müslüman olduğunu, caminin düz damlı çatısından müezzin sesinin duyulduğunu, çatının Rus generaller tarafından düz dama dönüştürülmüş olabileceğini dile getirmiştir (Sadovski, 1886, s. 8, 10, 12-13). Bununla birlikte günümüzdeki cami yeniden inşa edildiği için eski caminin planına dair herhangi bir veri elde edilememiştir. Cami duvarlarında kiliseye ait düzgün kesme taşların²⁶ varlığı algılanabilmektedir. Ancak caminin inşa sürecinde blok yüzeyleri yeniden tıraşlandığı için güney cephedeki figüratif bezeme dışında kiliseye dair bezemeli ya da profili herhangi bir öge tespit edilememiştir.

Suskap Kalesi: Köyün kuzeybatısında, camiye yakın bir konumda yer alan (41°25.985' K; 42°39.617' D) kale, Kol Kalesi'nden Mere Kalesi'ne erişim sağlayan güzergâh üzerinde stratejik bir noktada bulunmaktadır. Kalenin Suskap Piskoposluğu ile olan ilişkisi düşünüldüğünde, yapının yalnızca askerî değil, aynı zamanda dinsel merkezle bağlantılı bir savunma noktası olabileceği öngörülmüştür. Gürcü araştırmacılar da Piskoposluk Kilisesi'ne ait olduğu düşünülen kitabe parçasına dayanarak yapının 9.-10.

²⁶ Köy halkı, cami ve kilisenin yapımında kullanılan düzgün kesme taşların Baykent (Vahla) köyü sınırları içerisinde bulunan, Goriziyen (Baykent\Vahla) adlı bir taş ocağından getirildiğini beyan etmiştir.

yüzyıllara tarihlendirilebileceğini ve muhafız kalesi niteliğinde bir savunma yapısı olabileceğini ileri sürmüştür (Kupatadze, 2020, s. 258).

Günümüzde oldukça tahrip durumda olan yapıda, yalnızca bazı duvar parçaları ile yüzeyden izlenebilen duvar hatları korunabilmiştir. Kuzeydoğu duvar hattı ~12 m, güneydoğu duvar hattı ~8,40 m, güneybatı duvar hattı ~ 14,40 m uzunluğundadır. En iyi korunmuş olan kuzeybatı duvarı ise 7,60 m uzunluğunda, 1,50 m eninde ve 4,50 m (korunabilen yükseklik) yüksekliğindedir. Hava fotoğrafları ve yakın plan görselleri sayesinde burada bağımsız bir kule ya da kule karakteri taşıyan bir birim olabileceği öngörülmüştür. Yapı, eğimli arazi üzerinde, büyük boyutlu ve yer yer kırmızı tonlu tortul taşlarla oluşturulmuş bir platform üzerine yükselmekte ve ana hatlarıyla dikdörtgene yaklaşan bir plan şeması sergilemektedir. Böylece yapı hem eğimli topoğrafyaya uyum sağlamakta hem de savunma özelliğini öne çıkarmaktadır. Kuzeybatı ve güneybatı duvarlarda alt kesimlerde (platformda) daha iri taşların tercih edilmesi, taşıyıcılığı güçlendirmeye yönelik bir uygulama olarak değerlendirilse de üst örgüde gözlenen düzensizlikler, malzeme farklılıkları yer yer onarım niteliği taşıyan müdahalelere işaret etmektedir. Bununla birlikte yazılı kaynaklarda 19. yüzyıldaki Osmanlı-Rus mücadeleleri sırasında kalenin yüksek çitlerle tahkim edildiği ve savaş sonunda köyün Ruslar tarafından yakıldığına bildirilmesi (Kupatadze, 2020, s. 258), yapının geç dönemlerde de kullanıldığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Suskap Kalesi'ni sadece bir Orta Çağ yapısı olarak değil sonraki dönem müdahaleleriyle, bölgenin savunma sistemi içinde uzun süre önemini korumuş çok evreli bir yapı olarak değerlendirilmek daha doğru olacaktır.

Görsel 13

Aşızkülali Bulguları: Aşızkülali Cami, Kiliseye ait devşirme bloklar, Eski Cami kitabesi, Suskap Kalesi

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

Dipkilise: Aşızkülali'de köyün doğusundaki ormanlık alanda Dipkilise olarak adlandırılan mevkide eski yerleşim yeri kalıntılarını belgelemek için inceleme çalışmaları

yürütülmüş (41°25.740' K; 42°41.820' D), ancak yüzeyde bir duvara (8,50 m x1, 10 m) ait olduğu öngörülen kalıntı dışında herhangi bir bulgu saptanamamıştır.

Deliklikayalar ve Torungilinkayalar: Köyün güneydoğusunda yer alan Deliklikayalar ile eteğindeki Torungilinkayalar mevkileri, Posof Havzası'nda ana kayaya oyularak meydana getirilmiş mekânların yoğun olarak gözlenebildiği önemli arkeolojik alanlardır. Bu sahada belgelenen yapılar, doğal kaya boşluklarının insan eliyle genişletilip biçimlendirilmesiyle oluşturulmuş, tek odalı örneklerden çok birimli ve çok katlı düzenlemelere kadar çeşitlilik gösteren bir kaya oyma yapı topluluğu niteliğindedir.

Görsel 14

Aşıkzülali Bulguları: Deliklikayalar 1.ve 2. yapı

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

Deliklikayalar'da belgelenen ilk yapı, yapı topluluğunun en dikkat çekici örneğini oluşturmaktadır (41°25.068' K; 42°40.520' D). İki katlı olarak düzenlenmiş olan yapıda üst kat, dört yöne açılan ve bir tünel aracılığıyla alt kat birimleriyle bağlantı kuran bir plan şemasına sahiptir. Üst katta, batı duvarda yer alan giriş açıklığının iki yanında, açılıp kapanır bir mekanizmaya sahip olduğunu gösteren dübel-hatıl delikleri korunmuştur. Bu açıklığın ardındaki ilk mekân ile doğu uçtaki mekân arasında yer alan orta mekânda doğudaki mekânı sınırlayan platform ile tünel açıklığı yer almaktadır. Ayrıca doğu mekânının kuzey, güney ve doğu duvarlarında iç mekândaki olası bölünmelere işaret eden çok sayıda farklı ebatlarda oyuntu tespit edilmiştir. Orta mekânın güneydeki üçüncü mekân ile kuzeydeki dördüncü mekân farklı boyutlarında olup eş yüksekliktedir. Kuzeydeki mekân aynı zamanda kuzey tarafa doğru düzensiz kurgulanmış bir koridor şeklinde genişletilmiştir²⁷. Üst kata aynı zamanda Orta Çağ ya da sonrasına ait olabileceği öngörülen az sayıda seramik parçası belgelenmiştir.

²⁷ Üst katta, batı duvarda yer alan giriş açıklığı: 1,20 × 1,16 m, D: 0,88–0,90 m arasında; açıklığın iki yanındaki dübel-hatıl delikleri: 17 × 14 cm ile 10 × 9 cm arası, derinlik 7–9 cm arasında; giriş açıklığının ardındaki ilk mekân: 4,20 × 2,60–2,90 m Y: 1,70 m; doğu uçtaki mekân: 2,70 × 3,30 m Y: 1,85 m; orta mekân: 6,15 × 2,80–2,90 m Y: 2,70 m; doğudaki mekânı sınırlayan bir platform 2,90 × 0,80 m Y: 0,30 m; tünel açıklığı alt seviyede 1,20 × 0,70 m, üst seviye tahribat nedeniyle 1,80 × 1,40 m, D: 6,30 m; doğu mekânının kuzey, güney ve doğu duvarlarındaki oyuntular: genişlikleri 50–12 cm, yükseklikleri 18–10 cm ve derinlikleri 30–12 cm arasında değişmekte; orta mekânın güneyindeki üçüncü mekân: 2,60 × 2,20 m, Y: 2,19 m; kuzeydeki dördüncü mekân: 2,80 × 3,00 m, Y: 2,19 m; kuzey tarafa doğru düzensiz genişleyen bir

Alt kata batı cephede yer alan giriş açıklığıyla (1,50 × 1,52 m D: 1 m) erişilmektedir. Alt katın güneyinde, girişten 5,90 m içeride, üst kata geçiş sağlayan tünelin bulunduğu küçük bölme (1,85 × 1,60 m) yer almaktadır. Alt kattaki giriş mekânı (5,90 × 2,30–2,70 m, Y: 1,72 m) ardındaki ana mekâna (4,50 × 4,80 m) açılmaktadır. Bu mekânın kuzeydoğuya uzanan koridorunun genişliği kuzey uçta artmaktadır (7,70 m'ye kadar açılmakta, yüksekliği ise 1,50–1,80 m arasında değişmektedir). Tüm bu veriler, yapının yalnızca basit bir sığınak ya da doğal mağara olmadığını; düşey ve yatay dolaşımı planlanmış, çok işlevli bir kaya mekânı olduğunu ortaya koymaktadır.

Deliklikayalar'da belgelenen ikinci yapı, iki katlı yapının bitişiğinde (kuzeybatında) yer almakta olup üç açıklığa sahiptir. Güneybatıdaki ilk giriş açıklığı (1,66 x 1,90 m) ardında bulunan ilk mekâna (3,60 × 3,80 m Y: 1,74 m) açılmaktadır. Aynı aks üzerinde devam eden ikinci koridor (3,40 × 2,20 m Y: 2,60 m) daha geniş ve yüksek bir hacim sunmaktadır. Koridorun güneybatıya yönelen uzantısı (yaklaşık 2,00 × 1,00 m) batıya doğru kıvrılan bir uzantı (5,00 × 1,30 m) ile kuzeydeki son açıklığa açılmaktadır. Bu kademeli kurgu, yapının birbirine eklenilen koridor ve geçişlerden oluşan, kontrollü iç dolaşıma sahip çok bölümlü birim olduğuna işaret etmektedir.

Görsel 15

Aşıkzülali Bulguları: Deliklikayalar, 3. yapı

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

Sahadaki dron çekimleri sırasında güney yönde ek açıklıkların tespit edilmesi, Deliklikayalar'ın tekil bir yapıdan ziyade çok birimli bir kaya yerleşimi niteliği taşıdığını göstermiştir. Erişimi oldukça güç olan bu alanda AFAD ve JAK ekiplerinin desteğiyle daha küçük ölçekli iki ayrı yapıda belgeleme çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Dışarıdan katlı bir düzenleme izlenimi veren bu yapılar arasında doğrudan bir iç bağlantı

koridor en dar noktada 1,30 m genişliğinde, 1,24 m yüksekliğinde, kuzey uçtaki en geniş alan 2,80 x 11,96 m yükseklik ise 1,98–2,26 m arasındadır.

bulunmamaktadır. Her kat farklı bir giriş açıklığıyla dışa açılmaktadır. İlk kattaki mekâna, küçük bir giriş bölümünün ($1,50 \times 1,30$ m) ardından erişilmektedir. Küçük bir balkonu andıran bu bölümün kuzey duvarında, zemin seviyesinde, iki küçük niş (25×25 cm D: ~20 cm) yer almaktadır. Nişlerden dışa doğru uzanan zemindeki kazıma izleri, burada ahşap bir platform oluşturularak buraya olasılıkla bir merdivenle erişim sağlanmış olabileceğini akla getirmektedir. İlk kattaki ana mekâna ($2,20 \times 2,00$ m) erişimi sağlayan kapı (~ $1,00 \times 1,00$ m) küçük boyutludur. İkinci kattaki mekâna, mekânın güney duvarında yer alan (~ $1,33 \times 1,70$ m) açıklıkla girilmektedir. Bu mekân alt kattakine göre daha geniş olup ($4,50 \times 3,00$ m) genişlik kuzeye doğru daralmaktadır (bu kesimde genişlik 2,20 m). Doğu duvarın kuzey kesiminde, zeminden yaklaşık 1,90 m yüksekte yer alan dikdörtgen oyuntu (13×12 cm D: 9 cm) ile buna bağlı yüzey ve zemindeki kazıma izleri, içeride ahşap paravanlarla yapılmış olası bir bölünmeye işaret etmektedir. Dolayısıyla küçük ölçekli her iki yapıda giriş açıklıkları çevresindeki hatıl ve dübel delikleri ile iç mekândaki izler, kapı, kapak ya da ahşap bölmelerle desteklenen kontrollü bir kullanımı yansıtmaktadır.

Deliklikayalar'ın eteğinde, Uçmura Suyu kıyısında yer alan Torungilinkayalar mevkiinde ($41^{\circ}25.233'$ K; $42^{\circ}40.121'$ D) belgelenen yapı ise Deliklikayalar'daki örneklerle göre daha sade, fakat mimari açıdan daha belirgin özellikler gösteren tek odalı bir kaya mekânıdır. Erişimi güç, sarp bir kayalık alanda yer alan yapıya kareye yakın dikdörtgen planlı dar bir açıklık (~ 70×100 cm D:30 cm) ile girilmektedir. Açıklığın hemen ardında yer alan üç basamak giriş düzeni, iç mekâna erişimin bilinçli bir şekilde kurgulandığını göstermektedir. Açıklığın her iki yanında korunan dörder dübel deliği ise burada kapı, kapak ya da çerçeve niteliğinde bir kapatma sisteminin bulunduğu işaret etmektedir. İç mekânda doğu-batı doğrultusundaki genişlik (4,75 m: Y: 1,75 m) sabitken kuzey-güney doğrultusundaki genişlik girişten sonra (burada 1,60 m) güneye doğru artmaktadır (en fazla 2,10 m). Yapıda tek bölümden oluşan sade kurguya rağmen girişin belirgin biçimde vurgulanmış olması, yapının kontrollü erişime sahip, özel amaçlı bir kullanım birimi olabileceğini akla getirmiştir. Mekân içinde yalnızca iki küçük seramik parçası ele geçmiş, bunun dışında tarihlendirmeyi kesinleştirecek herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Bu nedenle yapının işlevini kesin biçimde tanımlamak güçtür.

Görsel 16

Aşıkzülali Bulguları: Torungilinkayalar

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

Her iki mevkide belgelenen yapılar birlikte değerlendirildiğinde, kontrollü giriş sistemi, kademeli ya da çok katlı düzenleme, işlevsel alt birimlere ayrılmış plan şeması, niş, platform, oyuntu ve olası bölme izleri ile hatıl/dübel deliklerinin varlığı ortak mimari özellikler olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle Deliklikayalar ve Torungilinkayalar, tek tip kullanıma sahip sıradan doğal boşluklar değil; farklı ölçek ve nitelikteki kaya oyma birimlerin bir araya geldiği, çok evreli ve çok işlevli bir kullanım alanı olarak değerlendirilmelidir. Bununla birlikte tarihlemeyi kesinleştirecek bulguların sınırlı oluşu, işlev konusunda kesin hüküm vermeyi zorlaştırmaktadır. Az sayıdaki seramik parçaları, bu alanların en azından belirli dönemlerde insan kullanımına açık olduğunu göstermekte; ancak tek başına kesin bir kronoloji ve kullanım tanımı sunmamaktadır. Bu nedenle, mevcut veriler ışığında Deliklikayalar'daki kullanımın en azından Orta Çağ'da da sürmüş olabileceği ihtiyatla ileri sürmek daha doğru olacaktır. Bununla birlikte Rus gezgin Sadovski'nin (1886, s. 8, 10,12-13) söz konusu kaya oyma mekânların istila dönemlerinde korunma amacıyla yapılmış olabileceğine ilişkin görüşü de göz ardı edilmemelidir.

5. Söğütlükaya (Hunemis)

Yerleşim Tarihçesi ve Sürekliliği: Hunemis adıyla da bilinen Söğütlükaya Köyü, ilçe merkezine yaklaşık 10,50 km uzaklıktadır. Köyün tarihsel önemi, özellikle kaynaklarda varlığı dile getirilen kale, kule ve kilise kalıntıları etrafında şekillenmiştir. Köy adının geçtiği en erken kayıt, Osmanlı tahrir kayıtlarıdır. Khunamis (خونامیس ve ხუნამისი) adıyla kayıtlara geçmiş olan yerleşimden alınan vergi kalemleri, yerleşimin bu süreçte tarım-hayvancılığa dayalı bir gayrimüslim yerleşimi olduğunu ortaya koymaktadır (Cikia, 1941, s. 317; Cikia, 1958, s. 459²⁸). Bu kayıtlarda aynı zamanda

²⁸ Hunemis'den alınan 14.500 akçelik verginin 275 akçesi ispenç vergisi olup alınan diğer vergi kalemleri burada buğday, arpa ve çavdar tarımı, bahçe ekimi ile koyun ve domuz yetiştiriciliğinin yapıldığını doğrulamaktadır.

yerleşimin Kheoti'ye yakın olduğu ve 1878-1879 yıllarında 11 haneli bir köy şeklinde kaydedildiği de gözlenmiştir (Cikia, 1958, s. 459). Köye ilişkin 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başına ait veriler ise Hunemis'in yalnızca bir kırsal yerleşim değil, aynı zamanda savunma ve dinî mimari unsurlar barındıran bir merkez olduğunu göstermiştir (Uvarova, 1891, s. 280-281; Froneli, 1914, s. 48; Takaishvili, 1907, s. 6-7²⁹). Rus Dönemi kayıtlarında “село Хунамыс” adıyla Posof kazasının Suskap nahiyesine bağlı bir Türk yerleşimi olarak kaydedilmiş olan köydeki nüfus (Ethno-Kavkaz, 1886), süreç içerisinde artmış (Badem, 2010, s. 332-333); Cumhuriyet dönemi kayıtları ise yerleşim sürekliliğinin günümüze değin devam ettiğini; köy adının 20. yüzyılın 2. yarısından itibaren Söğütlükaya şeklinde kayıtlara geçtiğini doğrulamıştır (BMM, 1928, s. 761; İGD, 1937, s. 378; İUM, 1954, s. 225; İİGM, 1968, s. 484; Genel Nüfus Sayımı, İdarî Bölünüş 12.10.1980³⁰).

Bulgular ve Değerlendirmeler: Köydeki kültür varlıklarına ilişkin güncel bilgiler oldukça sınırlıdır. 2012-2013 yıllarında düzenlenen Tao-Klarjeti Anıtları gezi raporlarında Söğütlükaya'da bir kale, iki kule ve bir kilise kalıntısının belgelendiği belirtilmiştir (Khutsishvili vd., 2019, s. 33-34). İlgili yayında varlığı dile getirilen yapıların güncel durumlarını belgelemek için köyde Hunemis Kalesi, Alt ve Üst Kule olmak üzere üç mevkide belgeleme çalışmaları yürütülmüştür.

²⁹ Uvarova, Mere Kalesi'ni geçtikten sonra nehrin aynı kıyısında, küçük fakat yüksek bir tepe üzerinde Hunamis Kalesi ve Kilisesi'ni gördüğünü; Hunamis'in ardında Kheot (Aşıküzeyir) kilisesinin kalıntıları ile nehrin sol tarafında Varhane (Uluçam) kulesi ve kilisesinin izlerinin bulunduğunu aktarmıştır. Froneli de Posof köylerini sıralarken Khunamis adını anmıştır. Takaishvili ise Hunemis köyünde bulunan kilisenin kitabesini yayımlamış; kaba işçilikli bir taş üzerine Khutsuri alfabesiyle kazınan kitabe parçasını, paleografik olarak değerlendirerek MS 863 tarihini önermiştir. Böylece köydeki kilise kalıntısının en azından erken Orta Çağ'a uzanan bir geçmişe sahip olduğu anlaşılmıştır. Sakartvelo gazetesinde, ხუნაგოსი (Khunagosi) şeklinde kayda geçen köyde 263 kişinin yaşadığı, yerleşimin bir tepe üzerinde bulunduğu ve köyün biraz aşağısında küçük bir kalenin yer aldığı belirtilmiştir.

³⁰ Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları, adlı eserde yerleşim Khaunaimisse / ميس خونه adıyla; 1935 ve 1950 nüfus sayımlarında Kars'ın Posof kazasının merkez nahiyesine bağlı Hunemiş adıyla kaydedilmiştir. Diğer köylerde olduğu gibi değişen köy adı, Köylerimiz isimli yayını ile 1980 nüfus sayımında Söğütlükaya adıyla resmî kayıtlara geçmiştir.

Görsel 17

Söğütlükaya incelenen sahalar

Kaynak: Google Earth, Erişim Tarihi: 11.09.2024.

Hunemis Kalesi: Kale, köyün batısında, Karaman Deresi'nin karşı yakasındaki ormanlık alan içerisinde yer almaktadır (41°28.542' K; 42°40.798' D; rakım: 1550 m). Sahada kaleye ilişkin belgelenebilen bulgular, bir kule ile kulenin batısında korunmuş bazı kale duvarı kalıntılarıdır³¹. Kuzey-güney doğrultulu konumlandırılan kule (15 x8 m, duvar kalınlığı ~3 m) at nalını anımsatan oval bir plana sahiptir. Bu plan şemasında kısa uçlar yuvarlatılmış, duvar hatları ise uzun aks boyunca kısmen düzleştirilmiştir. Kulenin içi, tek mekân şeklinde kurgulanmış olup büyük ölçüde çöküntü, dolgu ve yoğun bitki örtüsüyle kaplanmıştır. Belirli bir yüksekliğe (en fazla 4,20 m) kadar korunmuş olan beden duvarları dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiş ve oldukça kalın tutulmuştur. Duvar örgüsünde çoğunluğu iri ve orta boy, düzensiz kırma ya da kaba yolulu taşlar kullanılmış, taşlar yer yer yatay sıralar oluşturmaya çalışacak şekilde dizilmiş, aralardaki boşluklarda daha küçük taşlarla destekleme yapılmıştır. Ayrıca köşelerde ve duvar dönüşlerinde daha büyük blokların tercih edildiği, böylece duvar hatlarının güçlendirilmeye çalışıldığı gözlenmiştir. Bu hâliyle masif bir görünüm sergileyen beden duvarları, kulenin savunma karakterini ortaya koymuştur.

Yapı, vadiye hâkim eğimli bir arazide, bir kaya çıkıntısı üzerinde topografya ile uyumlu biçimde konumlandırılmıştır. Korunan beden duvarlarında iç mekâna doğru taşıntı oluşturan bloklar, kulenin çok katlı bir kurguya sahip olabileceğine işaret etmektedir. Dolayısıyla yapının konumu ile çok katlı kurgusu da gözetleme ve savunma işlevine sahip olduğunu doğrulamaktadır. Kulede kapı ya da pencere açıklıklarına ilişkin net bir veri belgelenememiştir. Yan cephelerde izlenen bozulmalar, girişin bugün yıkılmış ya da dolgu altında kalmış olabileceğini düşündürmüştür. Kule içerisinde ve çevresinde

³¹ Kulenin kuzeyinde Hunemis Kilisesi yer almaktadır. Ancak zaman yetersizliği nedeniyle kiliseye ilişkin belgeleme çalışmaları sonraki sezona bırakılmıştır.

Orta Çağ'a ait çok sayıda seramik parçası tespit edilmiştir. Bu da kulenin Orta Çağ'a ait bir savunma yapısı olduğunu desteklemiştir.

Kulenin batısında korunmuş olan kale duvarları, kaçak kazılar nedeniyle ciddi oranda tahrip edilmiştir. Korunan bulgulara göre kule ile benzer teknikte inşa edilen kale duvarları arazinin eğimli topografyasına uyum oluşturacak şekilde bir platform (Y: 1,70 m) üzerinde yükseltilmiştir.

Görsel 18

Söğütlükaya Bulguları: Hunemis Kalesi

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

Alt ve Üst Kule: Alt Kule, Söğütlükaya köyünün kuzeybatısında Karaman Deresi'ne hâkim bir konumda yer almaktadır (41°28.922 K; 42°41.173, D). Kulenin vadiye ve akarsu yatağına hâkim doğal teras üzerinde konumlandırılmış olması, bilinçli biçimde topografyanın savunma amaçlı kullanıldığını göstermektedir. Plan özellikleri bakımından kule, alışagelen dikdörtgen planlı kule tipolojisinden ayrılmaktadır. Çünkü yapının kuzeydoğu ucu yarım daire formunda düzenlenmiş, böylece apsidal sonlu dikdörtgen bir plan şeması yaratılmıştır. Kule duvarları eş uzunlukta değildir. Kuzeydoğu duvarı 7,50 m, kuzeybatı duvarı 9,70 m, güneybatı duvarı 9,40 m ve güneydoğu duvarı 11,30 m, duvar kalınlığı en fazla 1,89 m, duvar yüksekliği en fazla 5 m olarak ölçülmüştür. Planda doğrusal ve eğrisel hatların birlikte kullanılması, yapının hem bulunduğu araziye uyum sağlayacak biçimde hem de gözetleme ve savunma işlevleri doğrultusunda şekillendirildiğini gözler önüne sermektedir.

Kule dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiş; yüzey taşları cephelerde nispeten düzgün sıralar hâlinde yerleştirilmiş, köşe ve dönüş noktalarında ise daha iri ve daha özenli bloklar kullanılmıştır. Kulenin duvarlarında iç mekâna doğru taşıntı yapan dört adet blok dikkat çekicidir. Bu noktalarda duvar kalınlığının 2,5 m'ye kadar çıkması, bu blokların ara katları taşıyan ahşap hatıllara veya döşeme kirişlerine destek oluşturmuş için kullanılmış olabileceğini akla getirmiştir. Benzer biçimde, iç mekânda batı duvarı önünde doğu-batı doğrultusunda uzanan, 3 m uzunluğunda ve 60 cm yüksekliğinde iki sıra duvar

örgüsünün varlığı da kulenin tek hacimli bir yapıdan ziyade, birden fazla kata ya da içte ahşap bir döşeme sistemine sahip olabileceğine işaret etmektedir.

Kuzey cephede yer alan açıklık düzeni (G: 90 cm, Y: 1,20 m, D: 1,50 m) yapının savunma işlevini destekler niteliktedir. Ancak tahrip durumda olan açıklığı, kapı mı yoksa kaçak kazılar nedeniyle açılan bir açıklık mı olduğunu söylemek mümkün değildir. Batı cephede korunan mazgal tipli bir pencere açıklığı (içte 20 × 35 cm, dışta 10 × 25 cm D: 1,50 m) ise içe dışa doğru daralan bu formu ile yapının savunma amaçlı kullanımını açık biçimde desteklemektedir.

Görsel 19

Söğütlükaya Bulguları: Alt Kule, 1-k. Üst Kule

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

Yapının korunma durumu orta düzeydedir. Duvarlar belli bir yüksekliğe kadar ayakta kalmış olmakla birlikte alt-üst seviyelerde tahribat mevcuttur; iç mekân ise büyük ölçüde toprak dolgu ve bitki örtüsüyle kaplanmıştır. Buna rağmen plan şeması, duvar kalınlıkları, açıklık sistemi ve içte gözlenen taşıyıcı izler yapının mimari karakterini anlamaya yetecek ölçüde korunmuştur. İç mekânda tespit edilen Orta Çağ'a ait seramik parçaları da kulenin bu dönemde kullanıldığını destekleyen arkeolojik veriler olarak sunulmuştur.

Söğütlükaya köyünün batısında yer alan Üst Kule tamamen tahrip olmuştur (41°28.758 K; 42°40.986 D). Temel seviyesinde korunabilen birkaç blok ise yapının plan şemasının okunmasına imkân vermemiştir.

Görsel 20

Söğütlükaya Bulguları: Üst Kule

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

6. Çakırkoç (Mere)

Yerleşim Tarihçesi ve Sürekliliği: Tarihî kaynaklarda Mere (ميره \ მერე) adıyla geçen Çakırkoç Köyü, ilçe merkezine yaklaşık 7,6 km uzaklıktadır. Köyün tarihsel önemi özellikle Mere Kalesi etrafında şekillenmiştir. Eldeki verilere göre Mere Kalesi'nden ilk kez yaklaşık 972 yılı dolaylarında, Abhaz Kralı Demetrius ile kardeşi Theodosius arasındaki hanedan mücadelesi bağlamında söz edilmiştir. Ardından 11.-14. yüzyıllar arasında kale, Al Manastırı ile bağlantılı olarak kayıtlara geçmiştir. Bu durum, Posof Havzası'ndaki önemli manastır merkezlerinden biri olan Al Manastırı'nın, Mere'nin statüsünün yükselmesinde dolaylı bir etken olduğuna işaret etmiştir. Dolayısıyla bu süreçte Mere Kalesi'nin manastırı koruyan öncü bir savunma noktası olduğu ve Kol Kalesi'nin önemini yitirmesinin ardından önemli bir siyasi merkeze dönüştüğü öngörülmüştür. Ayrıca 13.-14. yüzyıllarda Al Manastırı'na ait tarihî kayıtlarda Mere Kilisesi ve Kalesi'ne ait mülkler hakkında bilgi aktarılmıştır (Kupatadze, 2020, s. 220-231).

Osmanlı tahrir kayıtlarına “Kale-i Rabat-ı Mire\ رباط قلعه ميره” adıyla kaydedilmiş olan yerleşimde 11 hanenin bulunduğu, toplam 15.300 akçe vergi toplandığı, bunun 275 akçesinin ispenç vergisi olduğu; buğday, arpa, çavdar ve keten tohumu tarımı yapıldığı; arıcılık, domuz ve koyun yetiştiriciliğinin sürdürüldüğü ve iki su değirmeni bulunduğu bilgisine ulaşılmıştır (Cikia, 1941, s. 301; Cikia, 1958, s. 442). Rus ve Cumhuriyet Dönemi'ne ait kayıtlar ise köyün adı, nüfusu ve statüsündeki değişimlerin yanı sıra kale ve kiliseye ilişkin mimari ayrıntıların okunmasına imkân tanımıştır. 19. yüzyıl sonlarına ait verilerde, Mere'de kuleleri, yer altı girişleri ve duvar kalıntıları korunmuş bir kaleden söz edilmiş; kale içerisindeki kilisenin bölgedeki diğer örneklerle göre daha büyük ve daha nitelikli malzemeyle inşa edildiği, ayrıca kaleden Posof'a uzanan gizli geçit izlerinin görülebildiği aktarılmıştır. Bunun yanı sıra yerleşim, Posof'un iyi korunmuş kale ve kiliselere sahip bir merkez olarak anılmış; kale ve kilisenin savunma karakteri ile mimari

özellikleri tanımlanmıştır (Sadovski, 1886, s. 12; Uvarova, 1891, s. 278-279; Uvarova, 1894, s. 102-103; Froneli, 1914, s. 181, 183; Devitsky, 1905, s. 238-242). Günümüz araştırmalarında da Mere Kalesi ve kilisesine ilişkin değerlendirmeleri sürdürülmüş, böylece 19. yüzyıl gözlemlerinin sonraki çalışmalarla desteklendiği görülmüştür (Baumgartner, 1996, s. 635; Gündoğdu, 2000, s. 108-111; Patacı, 2016, s. 89-91; 2020, s. 560; Khutsishvili vd., 2015, s. 47; Khutsishvili vd., 2019, s. 15-16; Kupatadze, 2020, 220-231.).

1886 tarihli Rus kayıtlarında Digur nahiyesine bağlı olduğu belirtilen Mere'de Türk nüfusun yaşadığı kaydedilmiş (Ethno-Kavkaz, 1886); nüfus sayısı sonraki yıllarda artış göstermiştir (Badem, 2010, s. 332-333; Martvileli, 1917). 1928 yılında Mairaie adıyla kayıtlara geçmiş olan köy adı, 1935 ve 1950 nüfus sayımlarında Mere şeklinde kaydedilmiştir (BMM, 1928, s. 761; İGD, 1937, s. 278; İUM, 1954, s. 225). Daha sonraki süreçlerde Çakırkoç adını alan köy, 1968 ve 1980 tarihli kayıtlarda bu şekilde kayıtlara yansımıştır (İİGM, 1968, s.121; Genel Nüfus Sayımı, İdarî Bölünüş 12.10.1980, Kars Bölümü 7. sayfa).

Bulgular ve Değerlendirmeler: Köyde incelenen tek saha Mere Kalesi'dir.

Görsel 21

Çakırkoç incelenen sahalr

Kaynak: Google Earth, Erişim Tarihi: 12.09.2024.

Mere Kalesi: Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından tescillenmiş olan Mere Kalesi, Karaman Deresi'nin (Posof çayı) güney yakasında, doğu-batı doğrultulu bir kayalık sırtın üzerinde, vadi yolunu denetleyen stratejik bir noktada yer almaktadır (41°29.750 K; 42°43.015 D). Kaleye ilgili en erken kayıtlar, 10. yüzyıla dayanmakla birlikte kalenin Kol Kalesi'nin önemini yitirmesinden sonra önemli bir siyasi merkez hâline geldiği ve Al Manastırı'nı koruyan öncü bir kale olduğu öngörülmüştür. Çünkü Posof vadisi 9. ve 11. yüzyıllarda Cakeli hanedanının ve daha sonra onun alt kolu olan Botsosdze kolunun hakimiyet alanıdır. Stratejik konumu nedeniyle Mere Kalesi de en başından beri Posof havzasının ana kalelerinden biri olarak işlev görmüş olmalıdır. Osmanlı döneminde ise bu kalenin diğer pek çok kaleden farklı olarak merkezi yolların kavşağında yer alması sebebiyle Sancak Bey'in ikametgâhı olarak kullanıldığı düşünülmüştür (Kupatadze, 2020, 220-231).

Mere Kalesi, topografyayı savunma sistemi açısından önemli bir etkene dönüştüren bir kaledir. Kalenin ölçülebilen iç hacmi yaklaşık 155 x 45 m'dir. Kale, kayalık alanın eteğini dolaşan bir dış sur ile kurgulanmıştır. Ancak kalede surların büyük bölümü tahrip olmuş, sadece güney sur hattı ile buna bağlı savunma birimleri ve güneydeki dış sur hattının küçük bir bölümü korunmuştur. Güney surun doğu kesiminde yaklaşık 27 m boyunca duvar hattı izlenebilmekte; burada duvar kalınlığı 1–1,50 m arası, korunabilen yükseklik 3,80 m civarındadır. Surun güneybatı kesimde ise biri dikdörtgen, diğeri yarım daire planlı iki burç kalıntısı korunmuştur. Burada 8,30 m boyunca hattı takip edilebilen duvarın kalınlığı 2 m kadar varabilmekte, korunan yüksekliği ise 6,60 m civarındadır. Dikdörtgen planlı burçta güney cephede iki mazgal pencere, kuzey cephede ise dikdörtgen biçimli bir açıklık (kapı ya da pencere açıklığı) korunmuştur. Kuzey cephedeki açıklık çerçevesindeki dübel/kenet izleri ile mil oyukları, burada açılıp kapanabilen taş ya da ahşap bir unsurun kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir. Söz konusu açıklığın kuzey tarafında 13.–15. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiş üç satırlık bir yazıt korunmuş³²; güney cephede ise kazıma tekniğinde işlenmiş dört adet basit haç motifi kayıt altına alınmıştır. Bunun dışında burcun iç mekânında alt seviyede belgelenen ve dört yönde içe taşıntı oluşturan duvar örgüsü burcun tek hacimli bir yapıdan ziyade, birden fazla kata ya da içte ahşap bir döşeme sistemine sahip olabileceği akla getirmiştir. Kalede güneydeki burçlarla aynı doğrultuda yer alan dikdörtgen planlı kule, neredeyse zemin seviyesine kadar tahrip olmuştur. Devitsky'in (1905, s. 238-242) eskiz çizimlerine göre iç kalenin güneydoğu köşesinde konumlandırılan kulenin büyük boyutlu olduğu ve hemen yanı başında giriş kapısının yer aldığı gözlenmiştir.

³² Pencere kenarında korunmuş olan üç satırlık yazıt şu şekildedir (Kupatadze, 2020, s. 228).

1. *ქ. ჯბჟ ბ (k. ese m)*
2. *დ რაო ბბ (d rai sb)*
3. *ბო (si)*

Görsel 22

Mere Bulguları: İç Kale

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

Kale duvarları, dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiş ve duvarlarda boyutları değişkenlik gösteren (uzunluk aralığı 103–47 cm ve genişlik aralığı 55–40 cm) kırmızı ve gri renkli, düzgün ya da kaba yonu işlenmiş taşlar kullanılmıştır. Alt seviyelerde daha büyük ve daha düzgün işlenmiş bloklar, üst seviyelerde ise daha küçük boyutlu kaba yonu taşların tercih edilmesi ve duvar yüzeyinde gözlemlenen yoğun kireç katkılı harç kalıntıları; kalenin çeşitli evrelerde onarım gördüğüne işaret etmektedir. Elde edilen tüm veriler, Mere Kalesi'nin yalnızca doğal kayalık çıkıntıyı kullanan bir sığınak değil; burçlar, mazgallar, dış sur ve kontrollü giriş sistemiyle gelişmiş bir savunma mimarisi sahip olduğunu göstermektedir.

Mere Kilisesi, kalenin güney eteğinde, kale ile ilişkili olarak kurgulanmış bir dinî yapıdır (41°29.736 K; 42°43.098 D). Yapı, gri düzgün kesme taşlarla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Ancak günümüzde oldukça tahrip durumda olan yapıda yüzey taşlarının önemli kısmı sökülmüş, dolgu çekirdeği açığa çıkmıştır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan kilise, doğuda yarım daire formu bir apsisle sonlanan dikdörtgen planlı tek mekândan oluşmaktadır. Yapı ve ek mekânlara ilişkin kalıntılar doğu-batı doğrultusunda 12,40 m, kuzey-güney doğrultusunda 5,56 m, duvar yüksekliği 4,40 m olarak ölçülmüştür. İç mekânda yalnızca kuzey duvarda sınırlı bir bölümde yüzey kaplama taşları korunmuştur. Bu bölümde tespit edilen kırmızı, sarı ve siyah renkli fresko izleri, yapının iç yüzeyinin boyalı olduğunu göstermiştir. Örtü sistemine ilişkin hem Devitsky'nin (1905, 238-242) yazılı aktarımları hem de kuzey duvarda korunan tonoz kalıntıları, kilisenin yarım daire biçimli bir beşik tonoz ile örtüldüğünü doğrulamaktadır. Yapının girişi, olasılıkla güney cephededir; çünkü bu yönde 80 x 150 cm ölçülerinde giriş

açıklığına işaret eden, tahrip olmuş bir açıklık bulunmaktadır. Kiliseye ait korunan kalıntılar aynı zamanda kilisenin batıdaki mekânların sonradan eklendiğini, kuzeye eklenen birimin ise olasılıkla yapıyla aynı süreçte inşa edildiğini göstermektedir. Çünkü bu yapıda, kilisede olduğu gibi iç mekânda kemerlerle oluşturulmuş sığ girintiler ve fresko kalıntı korunmuştur. Batıdaki ek mekânın kuzey duvarında alt seviyedeki açıklık ile bunun üzerindeki küçük açıklık burada bir oculus tipi pencere ile kapı açıklığının varlığına işaret etmektedir. Bu durum aynı zamanda yapının zaman içinde işlevsel olarak genişlediğini göstermektedir. Bu yönleriyle Mere Kilisesi, apsisli tek nefli planı, tonoz örtüsü, freskolu iç mekânı ve ek yapılarıyla Posof'taki Orta Çağ kilise mimarisinin nitelikli bir örneğini oluşturmaktadır.

Görsel 23

Mere Bulguları: Mere Kilisesi ve Dış sur

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

7. Yolağzı (Sinsatip)

Yerleşim Tarihçesi ve Sürekliliği: Sinsatip (صاتب رتیل \ წობსათიბო) adıyla da bilinen Yolağzı Köyü, ilçe merkezine yaklaşık 13 km uzaklıktadır. Köyün tarihsel geçmişi, Osmanlı sonrası nüfus kayıtları ile yer adının geçirdiği değişimler üzerinden izlenebilmektedir. Eldeki verilere göre köy adının geçtiği en erken kayıt, Osmanlı Mufassal Defteri'dir. Söz konusu kaynakta Zitel Satib (صاتب رتیل) veya Tsitelsatibi

Avazarlar: Köyün kuzeydoğusunda yer alan Avazarlar mevkinde (41°30.366' K; 42°37.675' D; rakım 1782 m), taş döşeli bir yol kalıntısı belgelenmiştir. Söz konusu yol, sadece yüzeyde korunmuş sal taşı döşemeden ibaret olmayıp, güzergâh boyunca kuru duvar tekniğiyle örülmüş taş setler ve istinat duvarlarıyla birlikte değerlendirilmesi gereken bir ulaşım düzenlemesine sahiptir. Böylece yol topoğrafyaya uyarlanarak belirli bir aks boyunca düzenlenmiş ve geçişin kontrollü biçimde sağlandığı gözlenmiştir. Yol yüzeyinde belgelenen düz sal taşları ise hattın en azından bazı kesimlerinde taş döşemeyle güçlendirildiğini göstermiştir. Köylülerin ifadesine göre 1970'lere kadar Gürarmut Köyü'ne ulaşım sağlayan bu yol; 1977 yılında yeni yol güzergahının açılmasıyla birlikte kullanılmaz olmuştur. Froneli'nin (1914, s. 181) antik çağda taş döşeli yollarla Posof'tan Erusheti, Şavşat ve Acara'a erişim sağladığını beyan etmesi, alanın araştırılmasını önemli kılmış; ancak mevcut bulgular bu güzergâhın doğrudan antik ya da Orta Çağ'a ait bir ana yol olduğunu kanıtlamaya yetmemektedir. Bu nedenle Avazarlar'da korunan kalıntının, şimdilik eski bir ulaşım hattının yerel ölekte korunmuş bir bölümü olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Görsel 25

Yolağzı Bulguları: Avazarlar yol kalıntısı, Kesikkayalar 1. Nöbetçi Mağarası

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

Kesikkayalar: Kesikkayalar, köyün kuzeybatısında yer almaktadır. Bu sahada sadece “Birinci Nöbetçi Mağarası” olarak adlandırılan doğal mağarada kültür varlığı niteliği taşıyan öğeler tespit edilmiştir (41°30.576' K; 42°36.739' D). Mağara, dik ve parçalı kaya kütlesi içerisinde, doğal aşınma ve çatlak sistemlerinin gelişmesi sonucu meydana gelmiştir. Mağaranın girişi güneydoğuya bakmaktadır. Bu durum dışarıdan bakıldığında mağaranın, yüksek ve sarp kayalık alanda gizlenen, kontrollü erişime sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. Mağara girişinin ardında yaklaşık 6,80 × 2,40 m

ölçülerinde (Y: 2,33 m) bir mekân yer almaktadır. Bu bölüm, mağaranın en erişilebilir ve en geniş hacimli alanıdır. Ancak mekân tabanı günümüzde iri ve küçük boyutlu kaya parçalarıyla dolmuş; duvar yüzeylerinde ise nem, akıntı izleri ve fiziksel ufalanmaya bağlı parçalanmalar gözlenmiştir. Mağaranın doğal oluşumlu karakterine karşın, giriş mekânında yer alan bazı taş bloklar, burada insan kullanımına işaret eden izler oluşturmuştur. Moloz yığıntısı içerisinde tespit edilen yaklaşık 1 x 0,50 m boyutlarındaki dört adet mimari blok, mağaranın ana kaya dokusundan farklı bir malzemeden üretilmiştir. Bu durum, söz konusu blokların mağaranın jeolojik oluşumunun parçası olmadığını, dışarıdan getirilmiş ya da başka bir yapıdan devşirilmiş olabileceğini akla getirmiştir. Blokların ön ve yan yüzeyleri özenli biçimde düzeltilmiş, arka yüzleri ise kaba yonu bırakılmıştır. Bu durum da blokların görünür bir mimari yüzeye ait olabileceği akla getirmiştir.

Numaralandırılarak incelenen bloklardan ilkinin ön yüzünde “L” biçimli yontulmuş bir çerçeve hattı bulunmaktadır. Bu çerçevenin üst kısmına, kapı mili ya da döner bir ahşap elemanın oturabileceği düşünülen yuvarlak bir dübel deliği (Çap: 14 cm, D: 8 cm) açılmıştır. İkinci blok ve üçüncü blok her iki yüzde sade bir düzenlemeye sahipken dördüncü bloğun yüzeyinde de kapı eşiği ya da söveyle uyumlu “L” biçimli bir çerçeve hattı, dikdörtgen formlu küçük iki hatıl deliği (birincisi 7 x 5 cm; ikincisi 8 x 6 cm) ve uç kesimlerde kapı miline ait olduğu düşünülen iki çıkıntı yer almaktadır. Bunlardan yalnızca biri korunmuştur. Korunmuş silindirik çıkıntının ölçüleri (U: 8 cm, çapı 12 cm) ilk bloktaki dübel deliği ile uyumludur. Sonuç olarak bu blokların biçim ve işlev özellikleri, onların rastgele taş parçaları olmadığını; kapı açıklığı, eşik, söve ya da benzeri bir mimari düzeneğe ait olabileceklerini düşündürmüştür. Özellikle “L” biçimli çerçeve hatları, dübel delikleri ve mil çıkıntıları, ahşap bir kanadın ya da hareketli kapı elemanının taşla ilişkili biçimde kurgulandığını akla getirmiştir. Nitekim Mere Kalesi'nde dikdörtgen planlı burcun kuzey cephesinde üst seviyede yer alan dikdörtgen açıklığın çerçevesinde belgelenen hatıl-dübel delikleri ile “L” biçimli yontulmuş bir çerçeve hattının buradaki bulgularla uyumlu olması dikkat çekicidir ve Orta Çağ'da da bu tür düzeneklerinin kullanıldığını akla getirmektedir. Bununla birlikte, bu blokların mağaranın özgün kullanım evresine mi ait olduğu, yoksa yakın çevredeki başka bir yapıdan devşirilerek mağara içine mi taşındığı hususunda kesin bir yargıya varmak güçtür. Çünkü mağara içerisinde bloklarla doğrudan ilişkili in situ bir duvar, eşik düzeni ya da yerleşik mimari bağlantı saptanamamıştır. Köy halkı, 1970'li yıllarda mağara tabanının toprakla dolu olduğunu ve içeride bir duvar bulunduğunu belirtmişse de incelemeler sırasında bu bilgiyi doğrulayacak bir ize rastlanmamıştır. Bunun dışında mağaranın alt seviyelerine doğru devam eden dar geçitlerle burada bir yerleşim alanı kurulduğu yönündeki söylemler de mevcuttur. Ancak oldukça dar ve erişimi güç olan bu geçitler moloz dolguyla kapandığı için bu söylemleri de doğrulacak bir veri de kaydedilmemiştir.

Mağaranın giriş mekânında altı adet pişmiş toprak seramik parçası ele geçmiştir. Bu bulgular, mağaranın en azından belirli dönemlerde insan kullanımı gördüğünü ortaya koymuştur. Ancak seramik buluntularının sayıca azlığı ve parçaların gövde kırıklarıyla sınırlı oluşu, burada güçlü bir kronolojik çerçeve kurmaya yetmemektedir. Sadece mağaranın doğal bir boşluk olmadığı, belirli dönemlerde barınma, saklanma ya da geçici kullanım amacıyla değerlendirilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Diğer Çalışma Sahaları: Yolağzı köyünde Kiliseler (41°30.328' K; 42°37.465' D), Kurugöl\Ambarkaya (41°30.369' K; 42°37.255' D), Çilli Göl\Terekli Kaya (41°30.242' K; 42°37.126' D) ve Gora Mahallesi'nde (41°29.900' K; 42°37.470' D) yapılan incelemelerde taş yığınları dışında herhangi bir mimari ya da seramik benzeri bir buluntuya rastlanmamıştır.

8. Diğer Çalışmalar

Yukarıda ayrıntılı olarak incelenen 7 yerleşim dışında, diğer sahalarda da belgeleme çalışmaları yürütülmüştür. Ancak bu alanlarda tespit edilen bulgular daha az yoğunluk gösterdiği için burada kısaca sunulmuştur. Bu kapsamda Kırköy'de (Damala) temel seviyesinde korunmuş eski bir hamam kalıntısı ile toprak altında kalmış eski köy yerleşimine ait izler; Akballı'da (Obol) Bayraktepe olarak adlandırılan alan; Alabalık (Sayho) Köyü'nde Zandara ve Pegler isimleriyle bilinen eski yerleşim kalıntıları; Aşıküzeyir (Hevat) Köyü'nde Pegler olarak tanımlanan eski yerleşim alanı ile pişmiş toprak kiremit parçalarının tespit edildiği saha; Asmakonak'ta (Sanhuliye) Keletenler olarak bilinen eski köy mahallesi, üç ayrı su değirmeni, köy camisi ve eski bir depolama kuyusu; Çamyazı'nda (Ohtel) köy camisi ile bir öğütme taşına ait blok; Derindere'de (Heva) eski köy yerleşimine ait kalıntılar, Çambeli'nde (Sagre) cami duvarındaki devşirme bloklar, Nalaskar Kırık Kilise olarak tanımlanan bir kilise ile Kazandere'de mevkiinde ana kaya oyulmuş iki mekân belgelenmiştir.

Görsel 26

Diğer Bulgular: Alabalık (Sayho) Köyü Pegler eski yerleşim kalıntıları, Aşıküzeyir (Hevat) Pegler eski yerleşim alanı ile pişmiş toprak kiremit parçalarının tespit edildiği saha, Çamyazı (Ohtel) öğütme taşı, Derindere (Heva) eski köy yerleşimine ait kalıntılar

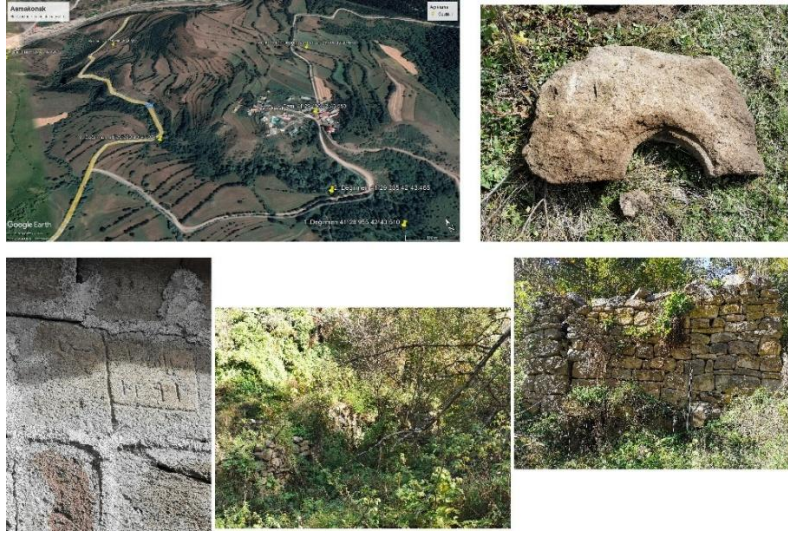
Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

Asmakonak ve Çambeli köyü dışında söz konusu yerleşimlerde tespit edilen bulgular, çoğunlukla eski yerleşimlerin varlığına işaret eden, temel seviyesinde korunmuş

moloz taş örgülü duvar kalıntıları ile tarla açma amacıyla bir araya toplanmış taş yığınlarından ibarettir. Bu nedenle, bu alanlarda ayrıntılı bir mimari çözümleme yapmaya yetecek ölçüde korunmuş yapı kalıntılarına rastlanmamıştır. Asmakonak köyünde belgelenen üç su değirmeninden ikisinin geç dönem yapıları olduğu ve köylüler tarafından hâlen bilindiği anlaşılmıştır. “Eski değirmen” olarak tanımlanan üçüncü yapı ise oldukça harap durumdadır. Köy camisinin mevcut yapısı 1965 tarihli olmasına karşın, batı cephesinde tespit edilen, 1291 (Miladî 1874/1875) tarihli kitabe dikkat çekici bir bulgu olarak kaydedilmiştir. Bu kitabe, daha erken bir inşa evresine ya da eski bir yapıyla ilişkili devşirme kullanımına işaret etmektedir. Çambeli köyünde yürütülen çalışmalar 2024 sezonu içerisinde tamamlanamamıştır. Bu nedenle söz konusu sahaya ilişkin verilerin, 2025 yılı araştırma sezonunda tespit edilecek yeni bulgularla değerlendirilmesine karar verilmiştir.

Görsel 27

Asmakonak çalışma sahası ve bulgular

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

Görsel 28

Çambeli çalışma sahası ve bulgular

Kaynak: Yazarın kendi arşivinden, 2024.

Sonuç

Posof Havzası'nda gerçekleştirilen 2024 sezonu yüzey araştırması çalışmaları, havzanın yalnızca tekil anıtlar ya da dağınık yerleşmelerden oluşmadığını; vadiler, geçitler, kaya kütleleri ve su kaynaklarıyla ilişkili, çok katmanlı bir yerleşim ve savunma ağına sahip olduğunu ortaya koymuştur. Kolköy, Kaleönü, Baykent, Aşıkdülali, Söğütlükaya, Çakırkoç ve Yolağzı köylerinde belgelenen kale, kule, kilise, kaya oyma mekân, yazıt, tünel, taş döşeli yol ve devşirme mimari bloklar birlikte değerlendirildiğinde, Posof'un özellikle Orta Çağ boyunca yalnızca sınır hattında yer alan bir geçiş bölgesi değil, aynı zamanda dinsel, askerî ve kırsal üretim odakları gelişmiş bir yerleşim coğrafyasına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Araştırma boyunca belgelenen askerî ve dinî yapıların genellikle aynı topografik sistem içinde örgütlenmiş olması dikkat çekicidir. Kol Kalesi, Suskap Kalesi, Hunemis Kalesi ve Mere Kalesi gibi tahkimat yapıları; vadileri, yol hatlarını ve su kaynaklarını denetleyen hâkim noktalarda yer almış, bunlarla ilişkili kilise ve şapel kalıntıları ise aynı yerleşim ağının dinsel boyutunu görünür kılmıştır. Deliklikayalar ve Torungilinkayalar'daki kaya oyma mekânlar ise Posof Havzası'nda doğal kaya oluşumlarının yalnızca barınma amacıyla değil, kontrollü giriş sistemleri, çok katlı düzenlemeleri ve işlevsel alt birimleriyle planlı kullanım alanlarına dönüştürüldüğünü göstermiştir. Bu yönüyle havzada gözlenen mimari çeşitlilik, Orta Çağ kırsal yerleşim dokusunun oldukça karmaşık olduğunu akla getirmiştir.

Derlenen veriler, Posof'un kültürel sürekliliği açısından da önemli veriler sunmuştur. Yüzey araştırmasında tespit edilen bazı bulgular, yerleşimin yalnızca Orta Çağ ile sınırlı olmadığını; Eski Çağ'a uzanabilecek izler ile Orta Çağ sonrası Türk-İslam dönemine ait yapı ve kullanım evrelerinin aynı coğrafyada üst üste izlenebildiğini ortaya koymuştur. Ancak bu süreklilik, bütün sahalarda aynı açıklıkta izlenememiştir. Birçok alanda tarihlendirmeyi kesinleştirecek seramik ve küçük buluntu sayısının az oluşu,

yüzey verilerine dayalı yorumların ihtiyatla yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu nedenle mevcut sonuçlar, nihai kronolojik hükümlerden çok, gelecekte yürütülecek kazı, temizlik, mimari rölöve ve malzeme analizleri için güçlü bir ön çerçeve niteliği oluşturmıştır.

Sonuç olarak 2024 sezonu verileri, Posof Havzası'nın Orta Çağ arkeolojisi bakımından şimdiye kadar sanılandan çok daha yoğun ve çok evreli bir kültürel peyzaja sahip olduğunu göstermiştir. Bu araştırma, havzadaki kültür varlıklarının sistematik biçimde belgelenmesi bakımından temel bir başlangıç oluşturmış; özellikle kale-kilise ilişkisi, kaya oyma mekânların işlevi, kırsal yol ağları ve devşirme mimari blokların dolaşımı gibi konularda yeni sorular ortaya çıkarmıştır. Önümüzdeki araştırma sezonlarında gerçekleştirilecek ayrıntılı mimari belgeleme ile seramik ve yazıtlı buluntulara yönelik uzman analizleri, Posof'un tarihsel-topografik gelişimini daha sağlam biçimde ortaya koyacaktır.

KAYNAKLAR

Ana Kaynaklar

- Aktemur, A. M. (2018). Posof ve çevresindeki tarihi camiler. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 68, s. 235-255.
- Arda, G. (2023). Çıldır'daki tarihî ve arkeolojik merkezlere ilişkin ilk gözlemler. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 22(4), 1260-1275. <https://doi.org/10.21547/jss.1352698>
- Badem, C. (2010). *Çarlık Rusya yönetiminde Kars vilayeti*. Birzamanlar Yayıncılık.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (1981). *Genel nüfus sayımı, idarî bölünüş 12.10.1980*. Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası. <https://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0015840.pdf>.
- Baumgartner, B. (1996). *Studien zur historischen geographie von Tao-Klarjeti*. [Yayınlanmış Doktora Tezi]. Viyana Üniversitesi.
- Bayram, F., & Yazar, T. (2011). Artvin, Erzurum, Ardahan ili ve ilçelerinde Ortaçağ Gürcü mimarisi yüzey araştırması-2009. In 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (24-28 Mayıs 2010, İstanbul) (c. I; ss. 1-18). Allâme Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri.
- Belli, O. (2007). M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Urartu Krallığı ile Kars Bölgesi Arasındaki Siyasal ve Kültürel İlişkiler. In O. Belli (Ed.), *Kars 2. Kent Kurultayı – Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz* (ss. 91-110). Kars Belediyesi Yayını
- Brosset, M. F., (2003). *Gürcistan tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)* (Çev. D. Hrand Andreasyan). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Büyük Millet Meclisi. (1928). *Son Teşkilat-ı Mülkiyede köylerimizin adları*. Hilal Matbaası.
- Ceylan A., & Ceylan N. (2018). *Doğunun sönmeyen yıldızı Akçakale ve Çıldır araştırmaları*. Eser Basım-Yayın Dağ. Matbaacılık.
- Cikia, S. (Yay. Haz. & Çev.). (1941). *Defter-i mufassal-i vilayet-i Gürcistan* (c. 2). Gürcistan SSC Bilimler Akademisi Yayın Evi.

- Cikia, S. (Yay. Haz. & Çev.). (1947). *Defter-i mufassal-i vilayet-i Gürcistan* (c. 1). Gürcistan SSC Bilimler Akademisi Yayın Evi.
- Cikia, S. (Yay. Haz. & Çev.). (1958). *Defter-i mufassal-i vilayet-i Gürcistan* (c. 3). Gürcistan SSC Bilimler Akademisi Yayın Evi.
- Devitsky, V. (1905). Drevnosti Potshovskogo uchastka [Potshovsk Bölgesi'nin Antik Dönemi]. In *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza* [Kafkasya'daki bölgeler ve kabilelerin tanımlanması için materyal derlemesi] (c. 35; ss. 236-246). Tipografiya Kancelyarii Namestnika Ego Imperatorskogo Velichestva na Kavkaze.
- Dolidze, I. (Yay. Haz.). (1965). *Kartuli samartlis dzeglebi: Tomi II. Saero sakanonmdeblo dzeglebi (X–XIX ss.)* [Gürcü Hukuku Eserleri: Cilt II. Seküler Yasa Eserleri (10–19. yy.)]. Metsniereba.
- Froneli, A. (1914). *Didebuli Meskheti* [Şanlı Ahıska]. Elektro-Mbechdavi Stamba Kartli.
- Gündoğdu, G. (2000). *Kaleler ve kuleler kenti Ardahan*. Ardahan Valiliği.
- Gvaramadze, I. (1882, 13 Ağustos). Arkeologiuri Mogzaururoba [Arkeolojik Yolculuk]. Droeba, 168, s. 1-2. https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/167178/1/Droebea_1882_N168.pdf
- İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü. (1968). *Köylerimiz*. Başbakanlık Basımevi. <https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=197437&dkymId=127>.
- Kalmış, G. (2017). *Tarihi ve Arkeolojik veriler ışığında Ardahan* [Yayınlanmış Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Kaya, G. (2004). *Posof İlçesi'nin coğrafyası* [Yayınlanmış Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Kaya, G. (2005). Posof Çayı havzasında yerleşmeler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 71-96.
- Khutsishvili, T., Gozalishvili, B., Imedashvili, A., Koghuashvili, Sh., Maisuradze, D., & Tsikarishvili, L. (2017). *Tao-Klarjetis dzeglebis 2016 qlis sakvlevi eqspediciebis angarishebi* [Tao-Klarjeti Anıtları 2016 Yılı Araştırma Gezileri Raporları]. Caucasus University Publishing House.
- Khutsishvili, T., Gozalishvili, B., Imedashvili, A., Koghuashvili, S., Maisuradze, D., & Tsikarishvili, L. (2019). *Tao-Klarjetis dzeglebis 2012-2013 qlebis sakvlevi eqspediciebis angarishebi* [Tao-Klarjeti Anıtları 2012-2013 Yılları Araştırma Gezileri Raporları]. Caucasus University Publishing House.
- Khutsishvili, T., Gozalishvili, B., Imedashvili, A., Koghuashvili, S., Maisuradze, D., & Tsikarishvili, L. (2021). *Tao-Klarjetis dzeglebis 2019 qlis sakvlevi eqspediciebis angarishebi* [Tao-Klarjeti Anıtları 2019 Yılı Araştırma Gezileri Raporları]. Caucasus University Publishing House.
- Koçman, A. (1979). *Yukarı Kura Nehri havzasının fiziksel coğrafyası* [Yayınlanmış Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Kökten, İ. K. (1943a). Kars'ın tarih öncesi hakkında ilk kısa rapor. *Belleten*, VII(27), 601-

613.

- Kökten, İ. K. (1943b). Doğu Anadolu Kars bölgesinin tarihöncesi araştırmalarına dair ilk not. *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1(2), 119- 121.
- Kökten, İ. K. (1944). Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmaları. *Belleten*, 8(32), 659-680.
- Kökten, İ. K. (1945). Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3(5), 465-486.
- Koroğlu, K. (2000). Çıldır kurganları, The kurgans of Çıldır. *Arkeoloji ve Sanat*, 96, 2-11.
- Kupatadze, B. (2011). Potskhovis, Kolas da Taos sametsniro ekspeditsiis dghiuri [Potskhovi, Kola ve Tao Bilimsel Keşif Gezisinin Günlüğü]. In T. Dundua, M. Chkhartishvili & A. Boshishvili (Eds.), *TSU Sakartvelos istoriis institutis shromebi* [TSU Gürcistan Tarih Enstitüsü Bildirileri] (c. III; ss. 434-453). Meridian Publishers.
- Kupatadze, B. (2019). Samtskhis istoriuli geografiidan (Kvelistsikhe) [Samtskhe Bölgesinin Tarihi Coğrafyasından (Kueli Kalesi)]. In J. Samushia (Ed.), *Istoriani: R. Metrevelis 80 qlistavisadmi midzghvnili krebuli* [Tarihçi: R. Metreveli'nin 80. Yıl Dönümüne Adanmış Koleksiyon] (ss. 406-434). https://www.academia.edu/42266033/Bondo_Kupatadze_From_the_historical_geography_of_Samtskhe_region_The_Kueli_Castle
- Kupatadze, B. (2020). Meres tsikhe, Kvelis tsikhe, Tsurtsqabis tsikhe [Mere Kalesi, Kol Kalesi, Suskap Kalesi]. In G. Bagrationi, B. Kupatadze ve J. Samushia (Eds.), *Tao-Klarjetis tsikhesimagreebi: Tomi I (Mtkvris auzis tsikhesimagreebi)* [Tao-Klarjeti Kaleleri: Cilt I (Kura Havzası Kaleleri)] (ss. 220-260). Samshoblo.
- Lordkipanidze, D., Agusti, J., & Rook, L. (2023). Introduction to special issue: The biotic context of the Early Pleistocene hominins from Dmanisi (Georgia, southern Caucasus). *Journal of Human Evolution*, 174, 1-4. <https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2022.103278>
- Lordkipanidze, D., Ponce de León, M. S., Margvelashvili, A., Rak, Y., Rightmire, G. P., Vekua, A., & Zollikofer, C.P.E. (2013). A complete skull from Dmanisi, Georgia, and the evolutionary biology of early Homo. *Science*, 342, 326-331. <https://doi.org/10.1126/science.1238484>
- Machitadze, Z. (2018). *Kartvel ts'midata tskhovrebani* [Gürcü Azizlerin Hayatları]. Bakmi.
- Martvileli, K. (1917, Ekim 17). Artaanis Mkhareşi [Ardahan Bölgesinde]. *Sakartvelo* [Gürcistan], 220, s. 4. https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/132919/1/Sakartvelo_1917_N220.pdf
- Met'reveli, R., & Jones, S. (Eds.). (2014). *Kartlis Tskhovreba* [Gürcistan Tarihi]. Artanuji Publishing.

- Patacı, S. (2015). Transkafkasya arkeolojisi kapsamında Ardahan. *Yeni Türkiye*, 2(72), 52- 86.
- Patacı, S. (2016). Arkeolojik veriler ışığında Türk fetihlerine kadar Ardahan tarihçesi ve Ardahan adının kökeni. In S. Patacı (Ed.) *Ardahan kale ve kuleleri* (ss. 14-23, 28-95). Serka Yayınları.
- Patacı, S. (2019). Yeni araştırmaların sonuçlarına göre Ardahan'ın arkeolojik buluntuları. In İ. Kurtbaş (Ed.), *Ardahan Değerlemeleri 1* (ss. 119-154). Nobel Bilimsel Eserler.
- Sadovski, K. (1886). Poskhovskiy uchastok Ardaganskogo okrugı Karsskoy oblasti [Kars Bölgesinin Ardahan Sancağı Posof Bölgesi]. *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza* [Kafkasya'daki Bölgeler ve Kabilelerin Tanımlanması İçin Materyal Derlemesi] (c. 5; ss. 1-65). Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo.
- Samushia, J. (2020). Artaanis tsikhe [Ardahan Kalesi]. In G. Bagrationi, B. Kupatadze & J. Samushia (Eds.), *Tao-Klarjetis tsikhesimagreebi: Tomi I* [Tao-Klarjeti Kaleleri: Cilt I] (ss. 45-75). Ivane Javakhishvili Sakhelmtzipo Universitetis Gamomcemloba.
- Şahin, H. A. (2015). Kültepe Metinlerindeki Hurri Kültür Unsurlarının Doğu Anadolu'daki Kanıtları ve Hurrilerin Göç Yolları. In B. Can ve M. Işıklı (Eds.) *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu 1* (10–13 Ekim 2012, Erzurum) (ss. 289-298). Cambridge Scholars Publishing.
- Takaishvili, E. (1907). *Arkheologicheskie ekskursii, razyskaniya i zametki: Vypusk III* [Arkeolojik Geziler, Araştırmalar ve Notlar: 3. Sayı]. Tipografiya K. P. Kozlovskogo.
- Timuçin, E. (2021). *Selçuklulardan Osmanlıya kadar Ardahan ve çevresi* [Yayınlanmış yüksek lisans Tezi]. Ardahan Üniversitesi.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü. (1937). *Genel Nüfus Sayımı 20 İlk Teşrin: 1935*. Hüsnütabiat Basımevi.
- Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. (1954). *22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı*. Neşriyet Publication.
- Uşakov, N. İ. (1836). *İstoriya voennykh deystviy v Aziatskoy Turtsii v 1828 i 1829 godakh* [1828 ve 1829 Yıllarında Asya Türkiye'sindeki Askerî Operasyonların Tarihi] (c. 1). Tipografiya Eduarda Pratsa i Ko.
- Uvarova, P. S. (1891). *Kavkaz: Putevye zametki: Ch. 2: Abkhaziya, Adzhariya, Shavshetiya, Poskhovskiy uchastok* [Kafkasya: Seyahat Notları: 2. Bölüm: Abhazya, Acaristan, Şavşetya, Posof Bölgesi]. Tovarishchestvo Skoropechatni A. A. Levenson.
- Uvarova, P. S. (1894). *Materialy po arkheologii Kavkaza: Sobrannye ekspeditsiyami Imperatorskogo Moskovskogo arkheologicheskogo obshchestva: Vypusk IV* [Kafkasya Arkeolojisi Üzerine Materyaller: İmparatorluk Moskova Arkeoloji Derneği Gezilerinde Toplananlar: 4. Sayı]. Tovarishchestvo Tipografii A. I.

Mamontova.

Vachnadze, N. (Yay. Haz.). (1975). *Serapion Zarzmelyis tskhovreba, rogorts saistorio tsqaro* [Tarihsel Bir Kaynak Olarak Serapion Zarzmeli'nin Yaşamı]. Tbilisi Universitetis Gamomtsemloba.

Vakhushti. (1973). Kartlis Tskhovreba: Tomi IV. Aghtsere Samefosa Sakartvelosa [Gürcistan Tarihi: Cilt IV. Gürcistan Krallığı'nın Tasviri] (S. Kaukhchishvili, Yay. Haz.). Sabchota Sakartvelo.

Yükmen Edens, B. (2003). Megalit anıtlar açısından Akçakale Adası üzerine bir değerlendirme. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, (73), 73-78.

Yükmen Edens, B. (2020). The place of dolmens in the archaeology of Turkey. *A Review. Journal of History School*, 51, 806-830.

Zeyrek, Y. (2001). *Ahıska bölgesi ve Ahıska Türkleri*. Pozitif Matbaacılık.

İnternet Kaynakları

Ethno-Kavkaz. (1886). *Poskhovskiy uchastok: Naselenie Ardaganskogo okruğa po perepisi 1886 goda* [Posof Bölgesi: 1886 Nüfus Sayımına Göre Ardahan Sancağının Nüfusu]. <https://www.ethno-kavkaz.narod.ru/posxov1886.html> (Erişim Tarihi: 17.05.2026)

Yayın Tarihi	31.05.2026
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Körleme
Benzerlik Taraması	%1
Etik Kurul Onayı	<i>Etik kurul onayı gerekmemektedir.</i>
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansal Destek	Ardahan Üniversitesi Rektörlüğü, BAP Ofisi tarafından proje kapsamında desteklenmiştir.
Teşekkür	-
Atıf	Bozoğlu Bay, İ. (2026). Posof Havzası'nda Orta Çağ arkeolojik yüzey araştırması: 2024 sezonu bulguları ve ilk değerlendirmeler. <i>ARÜ Sanat Tarihi Araştırmaları</i> , 1(1), 11-57.
Publication Date	31.05.2026
Number of Reviewers	Preliminary Review: (Editor or Editorial Board Member) Content Review: Two External Reviewers
Evaluation	Double-Blind Review
Similarity Check	%1
Ethics Committee Approval	Ethics committee approval is not required.
Conflict of Interest	Conflict of interest not declared.
Financial Support	The project was supported by the Ardahan University Rectorate's Research and Development Office.
Acknowledgment	-
Citation	Bozoğlu Bay, İ. (2026). Posof Havzası'nda Orta Çağ arkeolojik yüzey araştırması: 2024 sezonu bulguları ve ilk değerlendirmeler. <i>ARU Journal of Art History Studies</i> , 1(1), 11-57.